

מוסר אביך

הראי"ה קוק

מהדורה בלתי מוגהת

2	מעין הקדמה
2	צורך לכתיבה. רשימות עינים לעיון וללימוד
3	פרק א. מצות יראת-ד' ולמודה
3	א. פנימיות היראה וטבעיותה
5	ב. למוד היראה וחכמתה
5	ג. סור מרע
6	ד. עבירה מטמטמת
6	ה. סיגות התורה
6	ו. יראת-שמים ויראת-חטא
6	ז. למוד היראה וקביעותה
7	ח. למוד היראה ומדרגת האדם - בשמחה ובטוב-לבב
9	פרק ב. סדור כחות הנפש בדרכי עבודת ד'
9	א. הדרכת השכל והרצון בפנים ובחוץ בפרט ובכלל
11	ב. בכל דרכיך דעהו
11	ג. כח הכרת-הטובה ומעלות העבודה מאהבה
12	ד. שלמות העבודה מאהבה לרצון ד' בלבד
15	ה. המשך שלמות העבודה, בשבח הענוה ובהשגת אמתת המציאות והחיים
21	פרק ג. בירורי מדות הנפש
21	א. בירור המדות ונסירתן
22	ב. פירוטי יסודות המדות - מדת הגאווה
23	ג. הגאווה והענוה ומעמק שרשן בלב ובנפש
24	ד. פרטי מדת הגאווה והכבוד, בדבור ובמעשה
26	ה. איסור מכשול-לפני-עור (במדות לג)
28	פרק ד. חשבון הנפש בעבודת ה' והערכת מדרגותיה
28	א. מהות חשבון הנפש
28	ב. חשבון הנפש לעיון ולמעשה
29	ג. הערכת המדרגות בשלמות ובעבודה
30	ד. פיתוח הכחות באדם ובאומה הישראלית

מעין הקדמה

צורך לכתיבה. רשימות עינים לעין וללימוד

k

נראה שאי-אפשר לצאת ידי חובה בענין חובות הלב רק אם יסדר ספר לעצמו בלימודים הדרושים לו בזה, בין הפרטיים ואפי' הכוללים ג"כ יותר יבין ע"י מה שיחדש כהם מרוחו, ומי שהוא כבר באופן זה של הדעת, שיכול להעריך מערכה שכלית בעצמו, אי-אפשר לו לבוא אל השלמות אם לא יעבוד בשכלו בזה.

ק

אלה המה סדרי הדברים שעליהם ראוי לסדר עיוניו להועיל לעצמו ולזולתו:

- א. אמתת גדר האמונה, צורתה כמו שהיא מיושבת בנפש והכרח גודל אמתתה, שאין גבול באמת למעלה מזה ע"פ דברים מבוררים ומאומתים בשכל ובחוש כמפורסם.
- ב. באמתת הבורא יתעלה, במציאותו יתברך ויתרומם בגדלו השגחתו והמדות הקדושות המיוחסות לו והענינים האמוניים המתחייבים באמותים מבוררים ומחויבים, חתומים כחותם האמת והצדק היושר הנועם הטהור והאמתי, המקובל קבול טבעי אל הדעת ומרנין ומרחיב ומשמח את הנפש.
- ג. באמתת התורה אשר בידינו מאת אדון כל המעשים יתברך שמו לרועה נאמן משרע"ה. בגודל קדושתה, ברוממות מעלתה, בהדרת אורה, ובגודל אשרה שמאשרת להוגי' ודורשי' כאמת ותמים, בקדושת מצוותי' והדרן, ואיך שהיא זיו העולם ושלמותו בהכרח והכרה ברורה בדברים ברורים ומאומתים ד).
- ד. באמתת תורה שבע"פ שצוה הקב"ה למשה רבנו ע"ה ושנמסרה לחכמים דור לדור. הנכללים במשנה ובתלמוד וספרי חז"ל הנלוים להם, בגודל אמתתה וקדושתה ואורה הבהיר ובעוצם הצלחת ההולכים בנתיבותי' ובקדושת הנחלים המתפשטים ממנה.
- ה. באמתת חכמת הקבלה ה), בהכרח מציאותה, בהצלחת יודעי' ועוסקי', בתועלתה הכללית ושהיא מתרוממת מעל כל מתרוממת מעל כל חכמה ומתנשאת מכל ידיעה ו), הכרח העסק בה לאנשי סגולה בטהרת לב ושמחה טהורה והצנע לכת, למען דעת את די ולדבקה בו יתעלה.

c

כל זמן שלא ילמד לעצמו שתתברר לו מעלת נשמת האדם ומעלת ישראל ז) ומעלת הארץ הקדושה ח) וההשתוקקות הראויה לכל איש ישראל לבנין המקדש וגדולת ישראל והתרוממותם בעולם, כמעט שאי-אפשר לטעום טעם עבודה. שהרי כיון שחז"ל אמרו ט) על פסוק "ולעבדו בכל לבבכם": "עבודה בלב זו תפלה", אם כן התפלה היא בחינת העבודה ואינו ראוי לעבודה כ"א כשיהי' במצב דעת יראת ד' כ"כ עד שיהיו עניני התפלה קרובים אל לבבו ט*). ואם לא ידע מעלת נפשו איך יתפלל ברצון שלם והרגשת חסרון שיחנהו השי"ת דעה בינה והשכל, כיון שאינו מכיר, אחרי שיש לו עושר וכבוד וכל טוב, מה חסר לו אם ח"ו לא ישכיל ויבין, א"כ צריך ללמוד ולהעמיק עד שיצויר לו בבירור וידיעה שלמה גודל חסרונו לדעה בינה

והשכל יצמא לזה ויתפלל באהבה מקירות לב שיחנהו השי"ת בזה, וד' הטוב לא ימנע טובו להולכים בתמים ט**). ואם לא ידע מעלת ישראל איך יתפלל בלב שלם על גאולתם. שודאי אין הכונה הרצויה בתפלת ברכת גואל ישראל רק על מכאובי נפשו שמרגיש מצד עצמו מעול הגלות, כי ענין הברכה מעיד שהרצון בה מצד מעלת ישראל וקדושתם י). ואם לא ישכיל מעלת הארץ הקדושה וסגולתה וקדושתה יא) איך יתפלל על בנין ירושלים, והתפלה היא דוקא מקירות הלב יב) כשמרגיש שהוא חסר בדבר. והנה התפלה היא בדיקה גדולה לאדם אם הוא מטהר נפשו באמת כרצון יוצרו ית' ואם הוא קרוב רצונו כרצון קונו יג). ע"כ מאד חייב האדם להזהר שלא ימשך אחר רצון עצמו בהנאות הגוף ממאכל ומשתה וכיו"ב, כי יוטבע בו טבע החמרי עד שלא ירגיש בעצמו שהדברים האמתיים הקדושים חסרים לו, וא"כ יאבד תפלתו שהיא כלל גדול בעבודה, כי כיון שמתנחם במה שיש לו לאכול ולשבעה וכאלה ההבלים לא יצייר בהתפללו בשבח "עלינו לשכח" ו"על כן נקוה", שיתוקן עולם במלכות שדי והאלילים יכרתו והרשעים יפנו אליו יתברך, כי מה יזיקו האלילים לאשר עיניו ולבו למלאות כרסו מעדנים, ובהיות ציורי התאוה בלבבו לא ישכיל ולא יבין. ע"כ יתחזק האדם ויתחכם ויראה עצה לנפשו, ומאלהי החסד והרחמים החפץ בשלמותנו, שזהו כבודו ותפארתו, נבקש ונשפך שיחנו ידריכנו בנתיבתו ויאר לנו באורו הגדול, שנדע ונשכיל מה הוא ית' דורש מאתנו ומהו הישר והטוב ללכת בדרכיו.

- א) עיקר הלימוד ושנעקה כו רושם הוא הלימוד הכא מכתכת יד. (מהרש"א בבא בתרא י:).
- ב) עי' עולת-ראיה עמ' שלו.
- ג) אמת - אמונה, עי' עולת-ראיה עמ' שלו-שלח ועמ' תיד.
- ד) עי' עולת-ראיה ח"ב עמ' נו-נו.
- ה) "חכמת הקבלה שהיא מקור התורה ועיקרה" (שו"ת הבי"ח סי' ד').
- ו) פנימיות התורה (עי' אור-חיים כמדבר כג כב), חכמה וידיעה, עי' לקמן "לימוד היראה וחכמתה".
- ז) מעלת האדם - ומעלת ישראל עי' אכות פ"ג מי"ד. זהר שלח קנט:
- ח) מעלת ישראל ומעלת האה"ק וכו'. עי' זהר אמור צג "גוי אחד בארץ", תוס' זכחים ס-סא קדושת הארץ והמקדש, מגילה יז: מתרוממת קרנם בירושלים.
- ט) ספרי פי' עקב. ט*) עי' דברים ל יד.
- ט**) עי' תהלים פד יב.
- י) עי' מגילה יז: רש"י ד"ה אתחלתא: שלגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד וכו' דשם גאולה עליה. ובדרך-חיים למהר"ל פרק ו: "שכל הרוחה מיד האומות ומיד המושלים הכל גאולה הוא".
- יא) עי' אורות ישראל פרק ח' ופרק ט'.
- יב) ברכות י:.
- יג) עי' עולת-ראיה ח"א עניני תפלה. הדרכת התפלה ג ד ה.

פרק א. מצות יראת-ד' ולמודה

א. פנימיות היראה וטבעיותה

בהקדמה לספר מסלת-ישרים כתב החסיד ז"ל, שהענינים הנדונים בספרו אמתתם גלויי לכל, אלא שנשכחים בטבע ההרגל של פרסומם ופשיטותם. הנה באמת ענין העבודה בכלל והיראה והאהבה והדבקות ידועים לכל, אבל הידיעה היא רק ידיעת השם לבדו ולא הכונה שהשם נושא בקרבו. כי לפי קדושת עמקי

חכמת היראה, שכל החכמות הן הצעות והכנות להם א), לא יודעו לאדם מצד הדיבור החיצוני, אלא בהגיון הלב בדיבור הפנימי. וזהו בעצמו סבת ההעלם שלהם : מצד שהמון האנשים, אפילו החכמים, מורגלים בחכמות, שבהן ענינן שוה בדיבור הפנימי. כמו בדיבור החיצוני, ורוב החכמות כשידובר בהן יוכר מצד הדבור ערך העומק שבהן וההכרח לעיין בהן עד שידען, ואי-אפשר לשום בעל-שכל שהוא יצייר לו שהוא יודע אותן אם לא ידען, משא"כ כל עניני חובות הלב, שהמאמרים בעצמם אינם בחיצוניותם לפי עומק החכמה שבהם, כי לא נוסד בלשון כלל לדבר בכל פרטי ההבנה כפי הדרוש להם, ומי שאינו מתבונן לאשורם של דברים יחשוב שיודע הוא הדברים בידיעות השמות. על כן החובה היא לעיין שיהי מכיר הדברים כהכרה פנימית, וממילא יתרחבו אצלו הדברים שמביאים לאותה ההכרה, עד שיעלה בידו להעניק מטוב ידיעתו גם לזולתו. אמנם תוכן הדבר מה שהשמות האלה מצד עצמם הם גלויים לכל מצד הטבע הוא, שכל עניני חובת הלב וטהרתה בזיכוך הנפשות וכל פרטי המדות נמצאים באדם בטבע, שהם כלי-מעשהו לכל עניני החיים, כמו עניני היראה, האהבה, החמדה, הדבקות וכיו"ב, שהם נמצאים בנפש האדם ואינו צריך לחדשם מצד עצמם, רק צריך להעלותם שיהיו הולכים אל הדרך הטוב, והוא שיהיו כולם פונים אל השם ית' שהוא תכלית כל תקוה. וכל החכמה בזה היא רק להבין איך יהיו כל עניני המדות נוטים אל השי"ת ושם כבודו, א"כ אין השמות בעצם ענין החכמה הדרושה לעבודה, ומי"מ אינם דבר זולתה. ולדבר גדול שם הבורא ית' אלו הכוחות קבועות בנו, שאחרי שההישרה האמיתית לעבוד את ד' תמיד אינה ראוי שתסור מן האדם כמעט רגע, וכל דבר-קנין שאינו מוטבע בארם הוא נוח לאבדו וקשה לשמרו בכל רגע, ע"כ שם השי"ת בחסדו כל אלו הדברים קבועים בטבענו. וכאשר ישכיל השכל להעלותם, אז אם אך ילך בחוקי תורת ד' ית' ישארו קבועים בלבבו תמיד ממש, כמו שהם קבועים בטבע קודם שבאו לכלל דעת. וממילא יצא לנו מקום לימוד, עד היכן החיוב מגיע לשקוד על ידיעת השי"ת בהנהגתו השלמה בטובו וחסדו המופלא, שהרי כל חפצינו שאלו המדות, שהן קבועות בטבענו, הן בעצמן, כאשר יתברר לנווטהעיקר שראוי להשתמש בהן הוא לעבודת ד' ית', יהיו קבועות בזה, וזאת היא מעלת הדבקות שהמדות דבקות בנפש תמיד, וכיון שיתעלו אחרי הדעת לקרבה אל ד' יהי תמיד עמו ית', א"כ הרי אי-אפשר שיקבעו אלה המדות על המצב שאינו טבען הראשון באמצעים שלא היו מספיקים אף לטכען הראשון. ביאור הדברים : הרינו רואים שהמדות הטבעיות באדם אינן נקבעות כ"א כפי הדעת, ולפי ידיעתו בין שתהי אמתית או כוזבת ידבקו מדותיו, והקטן הבלתי-מכיר כלל שום ענין אין לו מדות כלל. וכשיגדל ויכיר שהמאכל הוא טוב יאהבנו ומי שיקח ממנו והוא צריך לו יכעס עליו, וכל מה שתתפשט הדעת יותר כן יתפשטו המדות. ע"כ כשאנו באים לקובען כולן ביראת השי"ת ואהבתו צריך עכ"פ שתתפשט הדעת בדרכיו הישירים והכרתו, שעל פיהן יתכוננו המדות, ומה שיחסר מהדעת כפלי-כפלים בערכו יחסר מהמדות, כיון שהוא שורש להן ונושאן. אכן מה שאמרנו, שהמדות כשהן נקבעות כולן לענין העבודה האלהית, שהן שלא ע"פ טבען הראשון, אין זה כ"א מצד הגוף, דהיינו שעצם המדות ודאי פעולות הנפש הן, אלא שהפעולה דבקה בכלי הגוף ומשתנה ענינה לפי הגוף הפועל, ומצד כוחות הגוף, הקודך בזמן, הוכרעו המדות כענין טבע ראשון לדברים גופניים ומדומים שאינם ע"פ אמתת השכל. אבל מצד הנפש ודאי טבען הראשון (ב) הוא לתכלית המעלה, והשינוי שמשנה אותן האדם מטבע הנערות אינו שינוי עצמי כי-אם השבה לטבען הראשון, אשר על-כן יתכן שיהיו קבועות כפי המעלה, מפני שהיא עצמיית להן, ואם לא היו מצד-עצמן כך היי זה יציאה מגדרן בתורת מקרה, והמקרה לא יתמיד. והנה לפ"ז האמת היא, שעניני האמת הרוותים בנו בטבענו, ונפשנו לא תתן לה מנוח, (אם לא נבלבל אותה בידיים בטרדות מותרות או מגוונות שמאפילות אורה), עד שתעמוד על טבעה האמיתי, דהיינו שיהיו כל מדותי משמשות לעבודת השי"ת. ולפ"ז המעצים עיניו מהשקיף בעיונו על עניני היראה העבודה הוא חומס נפשו מאוד, שמונע ממנה טבעה ממש כסוגר עיניו מראות או אוטם תמיד אזנו משמע ג). עד שלא ישתמש כלל בחוש מהחושים וק"ו לכל החושים כולם,

איש כזה ודאי בחשכה יתהלך כמש"א הכתוב דרך רשעים כאפלה ד).

ב. למוד היראה וחכמתה

נראה שמצות היראה כוללת כל הלימודים המביאים ליראת ד' ה). אמרו חז"ל ו) על פסוק "הן יראת ד' היא חכמה" ז) - "הן אחת", שרק היא לבדה חכמה, וכמו שכתב בהקדמת מסלת ישרים, ודבר זה יפלא מאד: הלא גדר החכמה הוא מה שצריך עיון, והרבה דברים זולת למודי היראה צריכים עיון. והנראה בזה, שכל הלימודים כשאחד מעיין בהם, ותוצאות העיונים ימסור לחברו בקיצור, מקבל חברו את החכמה כמו מי שהגה בעיונו זמן רב. כמו עניני הלכה, שבמקום שנפל ספק מצד סתירת כוגיות או קושיות הנופלות בדברי התלמוד והפוסקים צריך שקידה ועיק להעמיד דבר על בריו, אבל אחרי הבירור כשיאמר אותו לאיזה אדם בקיצור ידע השומע אותו כמו מי שהגה ועיין וחדש בעצמו, משא"כ יראת ד', שאע"פ שלמוד היראה שוה לשאר לימודים, בסדור כללים וחוקים, המודיעים לנו גדולת יוצרנו יתברך ויתרומם, וישנם מקומות וענינים הדורשים ליבון ובירור, מ"מ גם אחרי הבירור כשיאמר קיצור הדברים למי שלא ירד לעומק הענינים לא יבין. והעד ע"ז מה שהעיד לנו החסיד רמ"ח לוצאטו בספרו פתחי חכמה ודעת ח), שצריך לדעת שורש החכמה ונקודתה על מה תסובב, ואמנם השורש גפשו להמסר בקיצור אבל אין דרך לידיעתו כי-אם כשילמוד כל פרטי הדרושים שלו בארוכה, כי רק אז יבין חשיבות השורש. לכן ודאי רק יראת ד' לכדה היא חכמה חכמה אמיתית שלא תשתנה להיות ידיעה בעלמא בלא חכמה, אבל כל הידיעות שבעולם, בין ידיעות עניני הלכות עמוקות, בין ידיעות טבע הנמצאים, מצה עצמם, אינן כ"א ידיעה אלא שיפול בהן קושי בהשגת ידיעתן עד שנצטרך להשתמש גם בהן בכח החכמה, שמעיקרו לא נברא באדם כ"א לצורך היראה לבדה.

ג. סור מרע

ונבין ג"כ דברי סיום הכתוב ט) שאמר "וסור מרע בינה", שלא אמר שלא לעשות רע כי-אם וסור מרע, והלא ישנם דברים ידועים שהם רע, כל מה שאסרה התורה בכלל ובפרט, וא"כ נייתי ספר ונחזי, כשנלמוד נדע איך שלא לעשות. אבל ההסרה אינה העדר העשיה לבד כ"א שיהי' בדרכיו ו) מרוחק מהרע, וזה יתכן כשיבין לפי שכלו כונת התורה לשמרנו מהרע ולראות באמת אנה רצונו ית' נוטה לפנות לטוב, אז יסור קהרע בחפץ נפשו והכרתו האמתית. וזה מתחלף הרבה בין איש לאיש, אע"פ שההעדר, מעשות הרע כולל את כל הכלל כולו, אבל הדרכים איך לסור ממנו מיוחדים בכל איש לפי טבעו ומצבו ושכלו. א"כ למניעה מעשות רע א"א לומר שהיא בינה, הבנת דבר מתוך דבר י*), אע"פ שצריך להשתמש בכח הבינה לדעת שהם מכלל הרע, אבל אחרי שיהרעו לאדם באמת שוב ישוב גם זה לידיעה פשוטה שאינה צריכה כח הבינה כ"א כח השמירה והזכרון. וכבר כתב החכם המופלא ר' יש"ר מקאנדיה בספרו "אילים" יא) שכח השכל אינו כ"א הדרוש לעיון, אבל הידיעה היא כח אחר. אבל להסרה מהרע כל אחד לפי ענינו דורש בזה דרך אחר מיוחד ומצוין, ולזה ודאי דרושה בינה יתירה, שיבין מדברים אחדים כפי הבנתו בעניני התורה ודרכי איך הם פועלים עליו לטובה ולקדושה, ללכת בדרך זה בענינים הפרטיים אשר לו. ויש לעיין כמה הדרכים הפרטיים מסורים לכל, ושאינם מסורים כי-אם לתלמידי-חכמים שהם מכירים הדרכים או גם לכל איש ישר שנתן השי"ת דעה בלבבו לדעת איך לתמוך בתום ביושר יב), ואם יתן לבבו להתבונן יוכל כל אחד להשיג מטבע נפשו דרכי יושר רבים. וזהו ענין דברי חז"ל "כל השם ארחותיו בעוה"ז זוכה ורואה כישועתו של הקב"ה" ג).

ד. עבירה מטמטמת

עבירה מטמטמת לבו של אדם" (ד) מצד שהיא עבירה טו), א"כ אין חילוק בין אכילת איסור או דברים בטלים וביטול תורה, מלבד מה שהיא עבירה היא מטמטמת את הלב. וכשילך בהרגלו באפלה לא ירגיש טמטום הלב, רק כשיתחיל לעבוד וללמוד, כמו הרעכ כמה ימים שע"י ריח המאכל מתחזק אצלו הרעבון, כמש"כ "מתנובות שדי" טז) וכמו שפי"י ז"ל. ע"כ לא יהי' תמיד ח"ו שב על קאו יז*) כי טמטום הלב מתגדל בכל פעם, וכיון שעוד לא מאס הרע לגמרי יש לחוש שנשאר עדיין עמו מעט וחוזר וניעור כיון שלא נתבטל לגמרי. ובעל נפש ישים לבו ושכלו לדעת את אשר לפניו.

ה. סיגות התורה

ענין סיגות התורה אינו מצד עצם ההבאה לעבירה, רק שכמו שהעבירה רעה בענינה כמו-כן כל הענינים שמקושרים בה, בקשר עילה ועלול, רעים בענינם יח), וכדאי לפרוש מהם מאד.

ו. יראת-שמים ויראת-חטא

יראת-שמים ויראת-חטא. כל פעולה, בפרט בעדת-ד', שבחר בנו מכל העמים ונטע בתוכנו חי-עולם, נפש קדושה מאד, מרגשת ענינים גדולים, וכל מעשי' והנהגתה מלובשים בסדרי החכמה העליונה, המושפעת ממנו ית', וחתומה בחותמו האמת יט), - ע"כ כל פעל שהוא טוב לפי התורה ממשך על העושה אותו, בבחירתו הטובה ושכלו המסכים לזה, משך דבקות באוצר החיים והטוב. כי ימצא שכלו מוטבע באופן שוה כ) עם השכל המושפע ממנו ית' ליהנות ממאור פניו ית', ונמצא שלם כא) הוא בעצמו, וראוי ממילא להיות ניזון מזיו האור הכללי, כי דרכיו מתאימים כב) עם הדרכים שבחר בהם הוא. ואם קלקל דרכיו הנה המשיך על עצמו צורה מוטבעת היפך כג) החכמה העליונה השלמה, שהיא תכלית הטוב, וההכרח להגיע עדין, כי הוא המקום האמיתי ממקומו של עולם. נמצא שנתקלקל בעצמו שהטבעת צורת נפשו אינה כפי אמתת השלמות כד). אלא הפוכה ממנו כפי ערך החטא, ויותר מזה שנתרחק בצער גדול שאי-אפשר לו כלל להיות ניזון מזיו אור העליון, כי אבד טעמו, וגם יהי' לו למורת רוח מאד, כי כל דבר מצטער בהפכו, וכאן יקבצו יחד צער ובושת וחסרון שלמות, שמשקיף על הדר כה) החכמה ופניו נופלות ורואה שאינו יכול להתדבק בה, כי מוס בו ונפשו עליו תאבל. נמצא כי הפחיתות שבנפש היא החטא, והיראה להשמר מזה היא יראת-חטא, והיראה מצד רחוק האור האלקי ממנו ובשת פניו וצערו - זהו יראת-שמים. והנה האדם שחננו האל יתעלה בינת-לב, להשכיל בעניני העבודה וטהרת-הלב להתהלך לפניו ית', לא ימצא קורת-רוח כלל אם יעזב התבוננותו לפי ערכו, ואינו רשאי לעזוב, כי עם נתינתו חלקו הראוי לחלק המעשי שבתורה עליו להבין כי זהו מה שראוי לו לפי שורש נשמתו, ע"כ בעזבו זה יבצר ממנו המשך הקדושה היראה והשעשוע בחדות ד', משא"כ במי שאינו מוכן כ"כ.

ז. למוד היראה וקביעותה

סיבת הדבר שאין נפרץ כראוי התלמוד הדררש לעניני העבודה, אע"פ שבודאי לימוד גדול ועיון רב הוא דורש, י"ל מפני שטבע השכל להשכיל דוקא, והנה באמת הדורות הלכו הולכים וחסרים בדעת האמיתי, ואם כי הניחו לנו ברכה רבותינו הראשונים והאחרונים בספריהם בעניני העבודה, יש מהם שדברו בקצרה ואינו מספיק להבנת אנשי דורנו כ"א לסגולה מהם כולי האי ואולי, ויש מהם שדברו בענינים גבוהים עד שלמי שלא השכילו עדיין דרכי היראה והעבודה בערך המועט לפי טהרת שכל האנושי

יהיו הדברים להם כדברי הספר החתום. ועוד סיבה נוספת, כי סערת הלב והתפעלות הנפש מתנגדת לגמרי לחכמה שתתישב באדם, ואם כי טובה היא לפעמים התפעלות טובה וקדושה אינה כ"א לקבוע ביותר בעומק הנפש את קנין הדעת שכבר קנתה, אז ישתרש יותר ויוכר יותר, אבל קביעות דעת והשכל בתחילתה מנוחה- שלמה דרושה לה, ושמעתתא בעיא צילותא כיומא דאיסתנא כו) ק"ו בדברים הקדושים הזכים כעניני העבודה השלמה, וזמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד כז). ואם ראוי ומחוייב להקדימנח) תשוכה ואמונה ויראה פשוטה לכל לימוד, ומה גם ללימוד היראה. אבל סערת הנפש כפי המוכרח ראוי להגביל להזמן אחר, להקדים או לאחר. אבל הלימוד יהי במנוחה בישוב בשמחה. כמו שהורנו חז"ל במ"ח דברים של קנין התורה, והיינו שמחה של מנוחה שמגרשת כל רוח עצב, מצד בחינת השכל בבטחון שלם על האלהים ית' והשכלת טובו ואז יצליח. ומפני שטבע כל לימוד להסעיר מעט את כוחות הנפש, והרבה יותר מטבע כל לימוד הוא בענין לימוד היראה וכל פרטי העבודה, מפני הנטיה הנפשית שהנפש נוטה להם בטבעה, דבר זה גורם למי שאין אהבת בקשת האמת, שהיא דרישת השם ית', קבועה בו היטיב, ואינו מעיין בדברים הזכים האלה כי-אם מצד עול החובה כט) ששמע, אם מוצא הוא בעצמו שלבבו נסער, לשמחה בענייני האהבה או לחרדה בענייני היראה. הוא סובר שבזה הוא משלים חוקו, והרי הוא מתרפה כעצמו מהידיעה האמתית. ודבר זה מצטרף למה שהדברים באו בקצרה בספריהם של חכמים, ולפום-ריהטא אין בהם מה לעיין, וכשהוא מוצא חידוש הרגשה בלב הוא בא להחליט מזה שאך זאת היא תורת היראה. אבל באה מדה רעה גדולה והשכחת שמו ית', שהוא עיקר החיים השלמים, שכאשר סערתו עוברת אינו מוצא בנפשו מאומה, ובא מזה ח"ו להבזות בלבבו כל ענין היראה, ועכ"פ יברח יותר ללימודים שמוצא שכלו מקום להתגדר בס להבין ולהשכיל. ע"כ החובה רבה על כל מי שחננו ד' ית' להבין בדרכי היראה וארחות קנייתה ולימוד דרכיה, לפרש הדברים עד מקום שידו מגעת, ולהורות דרכי הלימוד הפשוט בעניני שלמות העבודה גם לקטני השכל. איך ילכו בסדר נכון וימצאו בדעתם מושגים נכונים ומקום להבין להשכיל גם לחדש, ובזה יהיו הדברים קנויים וקבועים אצלם, כי "תורה מביאה לידי זהירות" ל). ונוסף על זה. שבני דורנו במדינותינו התורניים שבנו הורגלו בלימוד בהתפשטות השכל בחריפות, עד שעיקר נעימת למודם הוא כפי מה שיש לשכלם מקום להתגדר ולענות בו. אע"פ ששימת גדר בדבר זה היא קלקול גדול ורעה גדולה, בעוה"ר. שבא מזה שכל עניני התורה שאין בהם מצד גדרם כ"כ עומק עיון של חילוקי נושאים, כדיני ברכות ותפילות וכיו"ב, לימודם מתמעט, ומ"מ קשה לעקור נטי' זו, ומה גם שמצד עצמה טובה היא מאד כשלא תעבור את הגבול. כי בקשת האמת באה ע"י הישרת השכל וחריצותו להתבונן בדברים עמוקים. ע"כ ראוי להראות גלוי לכל תופסי תורת ד'. איך שבלמודי היראה יתר שאת ויתר עז מחריצות לא) השכל נמצאים בהם. גם בדרך שכל הפשוט, והלמודים היקרים הללו מישרים לב) את השכל ומרחיבים את הדעת, לבד הטובות הגדולות שבעצמותם.

ח. למוד היראה ומדרגת האדם - בשמחה ובטוב-לבב

מכלל לימוד היראה הוא להבין בעצמו מה הם הדברים הגורמים לו שיכבד עליו ענין היראה. ראשית העבודה היא שתהי' בשמחה ובטוב-לבב לג). נראה ששני דברים הם השמחה בפ"ע וטוב לבב בפ"ע. ויש אפשרות לשמחה בלא טוב-לבב והיא אינה רצויה, ויש מקום לטוב-לבב בלא שמחה. והנה הרבה ראו בספרים חיוב העבודה התורה והתפלה בשמחה, וכפו עצמם לעשות בשמחה, אבל לא ראו בשכלם להשתלם מעט מעט עד שתהי' ראויה עליהם השמחה בתורה ובתפלה ובכל עניני עבודת השם ית', א"כ אע"פ שנכנס כלב רוח שמחה אבל אין לכו טוב עליו, שאינו חפץ כשמחה זו באמת ואינה נוחה לו רק שהיא חובה עליו. ואפשר להיות שייטב לבבו בעבודה, כי יכיר שראוי לעבוד לאדון כל ית', וגם שהוא ראוי לעבוד

כאשר הוא יציר כפיו וחננו דעה והשכל לעבדו, אבל לא יכיר שהעבודה היא דבר גדול למעלה ממדרגתו בעצם ועם זה הוא נאות לו. ועל דבר שהוא למעלה ממדרגתו, בעצם ועם זה הוא יפה וטוב לו ודאי שראוי הוא לשמח, כמו שישמח בבא אליו דבר טוב מחודש, שכיון שלא הי' לו זה הטוב הרי מעלתו לא הגיעה לזה, וכיון שנתחדש לו הטוב שלמעלה ממדרגתו הוא שמח, אך אחר שכבר זכה אל הטוב ההוא כבר מדרגתו עלתה לזה הטוב ואין כאן מקום שמחה. א"כ כאשר יהי' לנו דבר שתמיד הוא למעלה ממדרגתנו והוא טוב לנו אז ראוי לה השמחה התמידית עם כל יושנה, וזהו ענין "בכל יום יהיו בעיניך חדשים" לד, אך מצד שהשמחה תורגש גם בחומר הטביע הבורא ית' שיתחדשו ידיעות חדשות, ויהי' דרך השמחה ככל ענין שמחה חמרית ג"כ. אבל כשיתעלה החומר תהי' תמידית השמחה עם תמידיות ההשגה השלמה לגמרי. עכ"פ השמחה באה מצד הידיעה כעילוי ערך העבודה, שהיא למעלה ממדרגתו הרבה, וטוב-לבב - מצד הידיעה שראוי לו לעכוד, בידיעתו אהבתו של האדון ב"ה ליצוריו וכפרט לעם קרובו, כי השמחה במה שתהי' הרבה יותר ממדרגתו לא ייטב בה לבו. ולפ"ז ב' לימודים הם : א' רוממות ערך כל העבודה, שהרי היא מקרבת ממש את האדם ליוצרו ית', ולמוד שני מעלת נפשו ורוחניותה מצד ענינה, שאע"פ שנטנפה בכל גלולי החומר ח"ו מ"מ "אסא דקאי ביני חילפי אסא שמיה ואסא קרו ליה" לה, והיא עומדת בזהרה מצד עצמה, ובידיעת דבר זה עצמו היא מתטהרת באמת, כי הוא ענף גדול מענפי תשובה מאהבה. וראוי לסדר הלימודים שיהיו סדורים ומכוררים אצלו ושנונים בפיו ולבבו.

- (א) ע' שבת לא. ואגרת הרמב"ם אל ר' יהונתן הכהן "זה הדור בלבשושי". ובהקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה: "ששאר החכמות אינן אלא להרגיל בהם עד שיגיע לדעת האלהית".
- (ב) ע' ספר המדות להר"י המגיד מדובנא שער האהבה פי י.
- (ג) לעין סגירה כל-שהיא היא בלתי-טבעית, ולאוזן - האטימה תמיד. וע' כתובות ה : ומהרש"א שם שקצת אטימתה לפעמים שייך לטכע בריאתה.
- (ד) משלי ד יט, שמונה פרקים להרמב"ם פ"ג.
- (ה) ע' דברים ד י, יד כ, לא י.
- (ו) שבת לא.
- (ז) איוב כח.
- (ח) כתחלת "ביאור כללות ענין האצילות".
- (ט) איוב שם.
- (י) ע' עבודה-זרה ו. בדרכיו - במעשיו.
- (י*) ע' חגיגה יד.
- (יא) במכתב אל ר' יאשיה.
- (יב) ע' סוף מסלת-ישרים.
- (יג) מועד-קטן ה.
- (יד) יומא לו. וע' מהרש"א שבת לג.
- (טו) ע' תפארת ישראל מהר"ל פי ח. שלי"ה עוער האותיות טהרה ד"ה עוד יש.
- (טז) איכה ד, ט. יז) רש"י שם.
- (יז*) משלי כו יא, יומא פו :
- (יח) ע' עולת-ראיה הגדה ש"פ חכם מ"ה אומר כל ההסתעפות וכו'. וע' מכילתא בא פי ו' כדי להרחיק אדם מן העבירה ולעשות סייג לתורה. מסלת ישרים פי יא : כל שסוף סוף יגיע אליו ויגרום אותו כבר הוא ככלל האיסור.
- (יט) ע' עולת-ראיה ח"ב עמ' קנו.
- (כ) ע' אורות התשובה ח' ג'.
- (כא) ע' שם ה' ו'.

כב) ע"ש חי' ג'.

כג) ע"ש.

כד) ע"ש שם ה', ו'.

כה) ע"ש מס' ד"א זוטא פ"ה.

כו) מגילה כח:

כז) שבת י'.

כח) ע"ש בהגר"א משלי סוף פרק טו. נפש החיים שער ד פרק ז.

כט) ע"ש סוטה כב:

ל) עבודה-זרה כ: וע"ש שה"ש רבה פ"א.

לא) בסודות המרכבה יש ג"כ לפלפל עמוק ומתוק. (שלי"ה בית החכמה).

לב) ע"ש דעת כהן ס"י נא ואורות-תורה ו כ.

לג) דברים כח. מז. וע"ש שלי"ה פ' תבוא. מסלת-ישרים פ' יט ענין השמחה.

לד) רש"י דברים כו טז.

לה) סנהדרין מד.

פרק ב. סודר כחות הנפש בדרכי עבודת ד'

א. הדרכת השכל והרצון בפנים ובחוץ בפרט ובכלל

תנאי גדול התנה החסיד ב"חובות הלבבות" (א) עם הנפש שתתרחק לקבל מרירות הסם. וזהו דבר מוכרח מאד, וכל-זמן שיאמר לעצמו שלום שלום, ורק בנועם לבד ילך באורח סלולה, הוא קרוב אל המכשול, כי יותר יש לחשוך את הדמיון, שמפני שאיני חושש כ"כ אם לא יעזוב הדרך הרע מתוך כך אינו מצטער בקרבו, משנאמר שתומ"י מבין ומכיר את השביל הטוב איך להנצל. ומ"מ אחרי הרצון והקבלה לסבול מרירות הסם אין זה דבר מוכרח שיה"י דוקא סם מר, כי הרבה סמים מתוקים ישנם. ועכ"פ שאין מרירותם גדולה. וביותר באהבת הבריאה יומתק הסם אצל המקבל. אמנם כללא הוא, ששינוי הרגל הוא דבר כבד ואינו נח לאדם, וזהו גם במעשים חמריים, שפעולתם כבדה וצריך האדם להניע אבריו לזה, ומ"מ אם הרגיל אדם עצמו באיזו תנועה תדירה יקשה לו מאד למנעה ממנו, ועאכ"כ תנועות מחשבות הנפש, שהן בני-רשף ב) קלים מאד בתנועתם, והורגלו לחשב תמיד כפי ציורי-הלב הגסים, באופן השגת כל עניני החומר והדמיון ואופן הנועם בהם מענין הנאות הערב הגופני ואהבת כבוד וגאווה ויתר הדרכים המעוקלים, שבחבור מחשבות הנפש עם מזג הגוף בלא סודר מוסכם מהחכמה המחי' בעלי' יוציאו קוצים ודרדרים באין ספק. יש שני חלקים בלמודי העבודה השלמה, הכוללת תיקון כל המעשים והמדות כולם עם הסדר הנאות להנהגה שלמה ונהדרת הרצויה מאת הבורא ב"ה. החלק האחד תלוי רק בשכל לבדו כמעט, דהיינו השגת החכמה וידיעת המדות עניניהן ותכונותיהן וגבוליהן וכל התפשטות כוחותיהן ואיך להשתמש בכל כח ובכל מדה. אבל מלבד הידיעה הוא חלק העבודה שאחרי הידיעה. שאע"פ שמשגי בשכלו בהשקפה ראשונה דרכי ההנהגה הטובה, מ"מ הוא רחוק ממנה עדיין מפני שלא הרגיל היטיב את רצונו והכחות הממוסכים בגופו ג), שיסכימו כולם בלב שלם אל הטוב ההוא. ע"כ צריך לישב דעתו הרבה ולהשקיט את מדותיו, ולהשתדל להרחיק עצמו מכל מה שמבלבל את מדותיו ופורץ אותן ומכל מה שמגביר שורש ההתפעלות יותר מדאי, שמקעקע את יסוד בנין הנפש כולו. ובכל אלה ירגיל עצמו בהשקפה חזקה וחכמת אמת, בכל דרכי התקון שיראה בעין שכלו כפי מה שיאות לתכונתו, כי לפעמים צריך להרגיל

עצמו לחזק מדותיו, שיוכלו להתקיים בטהרתן וקדושתן גם בעסקו עם בני-אדם ודרכי העולם, והכל יעשה למען דעת השם ועוזו. והנה כח הרצון המעשי מקבל הדרכתו מאת השכל. מ"מ אם יהי האדם בעל רצון ל טוב מעיקרו או שהרגיל עצמו בעצת חכמים לפעול הטוב, אז יהיו פעולותיו טובות וגדולות-בערכן מאד, ויוכל להצמיח ישועה ותהילה ד', אבל אם קדם הכח השכלי מבלעדי זה, אע"פ שהשקפתו טובה ורצויה מ"מ הוא רחוק מדרך פעולה מיושבת, כי-אם בעמל גדול, וכמו מעשה-קוף. וזה נרמז בדחז"ל (ה) "איש מזריע תחלה יולדת נקבה, אשה מזרעת תתלה יולדת זכר", כי אם המעשים הנקראים בשם "תולדות", באים רק מצד השכל בלא 'היסוד של תיקון המדות, הם חלשים כנקבה ואינם בני-קימא, ואם הם באים מצד תיקון המדות ע"י חנוך טוב והרגל חזק, כאשה שהיא ברשות כעלה, הם מבוססים וחזקים. והנה דבר התיקון קרוב הוא בלב האדם ובפיו, כדברי הכתוב (ו) "כי קרוב אליך הדבר מאד. בפיך ובלבבך לעשותו", והוא בשכל האדם וברצונו ז'. כי באמת שכל האדם ורצונו מטהרתה של הנפש הקדושה המה באים, והמה חלקה ונחלתה, אבל כשהשכל והרצון כבר יצאו לפעולות סללו את דרכי פעולותיהם ונטיותיהם בכל תהלוכות הגוף כולו. בכל עורקיו וגידי עומק מזגו, כי השכל והרצון פועל, בצירוף ההרגל ונאותות הטבע לזה, גם על החומר וחלקיו. והנה השכל והרצון שהם הפועלים בעצם אע"פ שהם ידם במעל פעולת ההריסה ושרירות הלב, אבל לא מעצמם כ"א מהתחברם אל הטבע החומר ולא חשבו דרכם, ובזה נמצא החומר, שטבעו ללכת בלא עצה ומחשבה. מתחזק בכך ומשתלם. והשכל והרצון, ששלמותם היא מצד מעלתם לחשב דרכם, נחלשו בהעדר הפעולה הדרושה לחוקם. ע"כ נכנעו לטבע החומר אע"פ שהם חזקים ממנו הרבה. אבל מפני שעכ"פ ההפסד במ מקריי לכן התיקון בהם נח, כשהוא משיב אל לבו נפשו "ורוחו ונשמתו אליו יאסף", ח), וענין "האסיפה אליו" הוא מפני שהנפש שכבר סללה דרכה על כל הגוף היא מפורזת באמת על כל חלקי הגוף גם בשליטתה, וכיון שכל חלקי הגוף עותו דרכם גם דרכה מעוותה כשהיא שופעת עליהם. אבל יש אפשרות שיכניס האדם את הקוים המתפשטים אל תוך נקודתם, וזהו באמת עול גדול ודבר מר, כי החופש וההתפשטות ראוי ונאות לנפש, כי גם הגוף עם כל חלקיו מאסר גדול הוא לה. ומה'גם בהיות נוסף על לחצה לחץ שלא תתפשט כ"א ע"פ תנאים מיוחדים. והנה כשמכנס אל נקודת השכל והרצון, שהם בעצמם טהורים, גם את הקוים שנתפשטו. והקוים כבר הורגלו שלא כדרכם בקודש, אין ישיבתם המכונסת הזאת חמודה בעיניהם, ע"כ ילך קודר בלחץ בראשית דרכו, ואם ח"ו יעזוב את הכחות הפרטיים מתוך נקודתו, ללכת באשר יתהלכו יעו דרכם עוד, כי כל המכשולים כבר ערוכים וסדורים, וסדרים טובים עוד לא נעשו בארץ בעמקי החומר. אמנם במעט זמן ישובו הקוים אל טבעם וישיגו שמחת לב מחזרתם מארץ מרחקים אל בית אמם וחדר הורתם, אז יקל לו צערו ושפלותו ודכאות נפשו. אבל עכ"פ יצר לו כי לשלח חפשי את כחות נפשו ללכת ברחבה עוד אי-אפשר. כי לא יבשה הארץ מהמים הזידונים הצפים עליה, ע"כ עוד דרוש לו לעצר מחשבותיו אצלו שלא יראו פני הרע. אבל במלאת ימי מספר וכחות נפשו יורגלו בדרכים טובים, וממאסרם ישלחו ידם לשלט על הנהגת החומר, עד שגם הוא יורגל בארחות יושר. וחלקיו ורוחו יהיו כלים נאים לחפץ ד', אז לחפשי יצאו ממאסרם כלי כחותיו. אשר בנקודתם צפנם, ויכלו להגדיל ממשלתם בגוף, ובקל ישמעו לעצת השכל הקדוש וירוצו ולא יכשלו. והדבר הפרטי באדם נלמד הוא מהכלל כולו, שלמדנו החסיד רמ"ח לוצאטו ז"ל בפירושו לאד"ר ט) מענין המבול ותיבת נח. שדומה לו הי' האידרא דרשב"י ע"ה, שהתיקונים נחקנו בפנים האידרא. כמו שנתקן העולם כולו ע"י גידול בע"ח והספקת מזונם, בתוך התיבה, רק לא הי' אפשר להתפשט בעולם מצד שמדה"ד גרמה שיהי' מבול ע"פ כל הארץ, לכלות פשע ולהתם חטאת. וכמו-כן התיקונים הגדולים של מאורות הקדושה לא הי' אפשר שיתפשטו בעולם, מפני טפשות לב אנשי העולם ע"י זוהמת מעשים רעים ותשוקות דמיוניות, אבל כשישלם העולם יצאו חפשי מהמאסר, וכן כשישלם הגוף יצאו חפשי אותם הכחות. והנה הקב"ה ברא את האדם בתכמה, והכין בטבעו כחות לתשובה, כיון שהתשובה קדמה לבריאת

עולם. ע"כ שולט הוא בנפשו לכנום אליו כחותיו, אבל הכנוס הזה מורגש בלב בתור עצבון ובשכל - בלחץ וקצר-רוח. אבל לא זהו התכלית. רק במשך התיקון צריך האדם לנסות כחותיו אולי יוכל לשלח חפשי ויעבדו עבודת השי"ת ביתר שאת ; כי אי-אפשר לתלמוד-תורה להתרחב ולרדת אל עומק החכמה האמיתית ולעשות טוב וישר בפעולות גדולות כי-אם בנפש מלאה אמצ' ורוח גבורה ללכת ברחבה, בלתי-מאוסרת. והוא ענין שילוח העורב והיונה, שימצא האדם בנפשו דרכים, שיוכל לנסות כחותיו בדבר שלא יהי' חשש הפסד וסכנה, כמו נח ששלח מעופפים שכנפיהם מגינות עליהם ממי המבול. וכשיראה שהקלקול לא נתקן לגמרי יאסוף אותם אל תיבתו, עד שידע כי חרבה פני הארץ, ואז יתישב הרבה עד שימצא בעצמו שמצד כבודו של הקב"ה וקיום תורתו ראוי לו להחפש, וזהו דוגמת מאמר השי"ת לנח צא מן התבה.

ב. בכל דרכיך דעהו

בכל דרכיך דעהו, צריך לבקש את הקב"ה בתוך הדרכים שהוא מתנהג בהם. כשהוא עוסק בתפלה אז יבקש את הקב"ה בהבנת עניני תפלתו וכונה רצוי' באמונת הלב באותם הענינים של תפלתו. ולא יבקש את הידיעה בשעה ההיא בענינים אחרים, כי כיון שהוא עוסק בעבודה זו הקב"ה כביכול שורה מצדו בזו העבודה דוקא ובה ימצאנה ולא במ"א. וכשהוא עוסק בתורה ידע שימצא את הקב"ה בהיותו מעמיק ומעיין להבין דבר על בריו ולזכור ולשנן היטיב, ובוה הוא יודע אותו ית' בתורתו ולא באופן אחר, כי בשעה זו הוא מתגלה בעבודה זו. וכן בהיותו עוסק בגמ"ח להיטיב לחברו, אז יבקש את הקב"ה רק בהעמקת עצה איך להיטיב לו טובה גדולה הגונה וקימת. וכן בכל הדברים שעושה הרי באמת אין דבר בעולם שאינו לכבודו ית' (*), ע"כ כל מה שעושה יהי' הכל דברי מצותו ורצונו, ויבקש בהם את שמו ית', כשיתדל בכל שכלו וכחותיו לעשות את מה שהוא עושה בתכלית השלמות בכל צדדי השלמות, ונמצא שהוא יודע את השי"ת בכל הדרכים. והב' הוא ב' ה"בתוך", שבעצמותם של הדרכים הוא יודע את הקב"ה. ע"כ הוא פרשה קטנה (י), שאין הצווי בה גדלות והרחבה של חכמות ומחשבות, אדרבא צמצום בדבר זה שהוא עוסק לבדו, ומ"מ כל גופי תורה תלויים בה. כי בזה יעשה הכל כשורה ומזה ימצא כבודו של הקב"ה בתכלית, ורמזו חז"ל בדבריהם (יא): זמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד, והבן. כשאדם פועל איזה דבר של שלימות, בין במחשבה בין במעשה, צריך לשמח בחלקו ולא ירדוף אז אחר דבר אחר, כי כל העולם כולו מתקפל לפניו אז דוקא בפרט זה (יב).

ג. כח הכרת-הטובה ומעלות העבודה מאהבה

יסוד תיקון העבודה הוא לסדר כל דבר וכל כח, בין בנפש ובין בעולם, ביושר על מכונו, ולא להפך הסדרים ולמנוע בזה השפעת הכחות. האלהים עשה את האדם והעולם ישר, במלוא הכחות והאמצעים הדרושים לשלמות הגוף והנשמה, להוצאתם אל הפועל, להיטיב ולהשכיל. והמבטל את הסדר הנמשך מהנהגתו ית' הרי הוא מחריב ומהרס. כמו מי שעושק מהגוף את התנועה הדרושה לו. כמו שישכב תמיד מקופל כפנקס ולא יזוז ממקומו ולא יזיז אבריו, שבודאי יבטל בזה חיות הגוף. כן מי שמונע את נפשו מהתנועות הדרושות לה הרי הוא עושק ממנה את חוקה ומוכרחת להתקלקל, ולפי ערך הפעולה וחזקתה הראויה לה לפי המשך ההכרה השלמה כן יהי' ההזק במניעתו. כל התורה בנויה ג"ע ע"פ סוד ההמשך לענין הנפש כפי מה שיוצרה יודע ענינה וכוספה הראוי באמתת החכמה. הכח של הכרת-טובה הוא כח גדול בנפש, שכפי מעלת טהרתה יגדל הכוסף של הוצאתו-לפעל, וכפי מה שהאדם שלם בדעתו מתמלאה התרשמותו ממנו. ותנועה זו היא מהתנועות היותר חשובות בנפש, ביסוד חוקה המתאים לשלמות המציאות באמתת החכמה העליונה. כל מה שתגדל הטובה וכל מה שתתמיד יותר, וכן כל מה שירוחק

ערך המקבל מהנותן, כפי רוממות הנותן המיטיב, כה תגדל התשוקה של הכרת-הטובה. ומצד שלמות המציאות הכללית, ביושר החכמה העליונה ואמתתה, בא חיוב שלמות העבודה מתוך חק הכרת-הטובה, להמיטיב האמתי ב"ה. בעשות הטוב והישר בעיני השי"ת, ובהשגחתו על מעשה בריותיו, שהדברים הטובים ההולכים בדיכוי ייטבו בעיניו והרעים הם נגד רצון קדשו. ע"פ סדר מערכום קדושות העולמות והפכי-הקדושה שבהם, באופן שהכרת-הטובה תהא פעולה מועלת ממש, שהכניס כביכול עצמו לרצות בה, וכפי שלמות המסדר וערך רצונו ית' כן ערך התיקון והעבודה הנמשך מההולך בדרך הטוב להשלים הכרת טובתו להמיטיב ב"ה. והנה עוצם התנועות החזקות, שראוי שתמשך נפשנו מהן מצד הכרת-הטובה אל חסדיו ב"ה, בודאי שאנו חלושים מלהעלות על ציורנו אפילו חלק מהם. ואנו צריכים להרגיל עצמנו מעט-מעט באור זה שלא תחלש נפשנו מזהרו, - ואין שיעור לחלישות הנפש המגיעה לה כשימנעוה מזה ההמשך המחויב בחוקה חק האמת של פעולות ד' אמת. לכן יסוד גדול הוא להרגיל א"ע בדרך זה של העבודה-מאהבה שמצד הכרת הטובות עלינו. אע"פ שהרבה דרכים גדולים ומופלאים יותר מזה בעבודה-מאהבה מ"מ אי-אפשר להמנע גם מזה וכולם כאחד טובים. אמנם זהו ג"כ בכלל "קביעת מקום לתפלתו" יג). כי ענין מקום הוא מדרגה ומעלה ידועה יד). שאע"פ שהעבודה, בפרט העבודה שבלב, מצד הכרת גדולתו ית' ורוממות כבודו, שהוא הטוב האמיתי, אי-אפשר שתהי' שלמותה בקביעות מדרגה, ואדרבה כל מה שיוסיף דעת יוסף הבחנה ומעלה, אבל תפלה נקראת ת"י שעה" טי), ותכליתה ג"כ לצאת ידי חובת עבודה מצד הכרת הטובה, - וע"כ אין לקבל קודם התפלה טובה מורגשת, כמו שדרשו ז"ל מ"לא תאכלו על הדם" ומ"אותי השלכת אחרי גיוד" טז), - וא"כ יש לה מדרגה מיוחדת בכ"א לפי ערך הטובה שבידו מהא' הטוב. ועבודה זו היא מצד החסד, כמו שמבואר בראשית-חכמה שער האהבה פ"ה, ע"כ "אלהי אברהם בעזרו" יז) וזהו שאומרים עליו "אי עניו אי חסיד". שלא נאמר שמעלת החסידות היא דוקא בעבודת האהבה היותר רמה, שמצד החכמה שמכיר בגדולתו ית' נמשך אחריו כברזל אחרי אבן-השואבת, בהכרח שאי-אפשר חלופו כלל. אלא שבעבודה-מאהבה שמצד הכרת הטובה הוא ג"כ חסיד, ומה גם שבסוף יבוא למדרגת אהבה רבה, שאינה לפי הטובות, כי אין יותר טוב מידיעת שמו הגדול. ומה טוב נערוך לו. והוא "אי עניו". שלא התגאה לומר שזאת המעלה פחותה ממנו. כי האדם צריך שידע תמיד כי עם כל גדולתו לא יצדק לפני בוראו, כי "בקדושו לא יאמין" יח). ע"כ לעולם יקטין עצמו וישתדל לקנות מדת האהבה ג"כ מצד גודל חסד הבורא ב"ה עליו, שהוא יותר פשוט וקרוב לציוורו, ומשם לעלות לגדולת הנפש שבמדת אהבה רבה מצד הכרת רוממותו ית', ובזה יהיה שפל בעיניו בהצטרפו לעיין תמיד שכל מה שהוא שלו והוא בעצמו אינם כ"א שפע החסד של הא' הטוב ב"ה. לכן תורה מכוונת לאהבה רבה שהיא חיי-עולם מצד גדולתו וחכמתו ית'. ותפלה - חיי-שעה מצד שפע טובותיו וחסדו ית'.

ד. שלמות העבודה מאהבה לרצון ד' בלבד

בראש דבריו כתב החסיד בסי' מסילת-ישרים, שיסוד החסידות ושורש העבודה התמימה הוא, שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו ולמה צריך שישים מבטו ומגמתו בכל אשר הוא עמל כל ימי חייו. הורה בזה שני עיקרים, שביארם במאמר דרך-חכמה אשר לו: כי ענין חובתנו הוא כל המעשים הטובים וכל המדות הטובות וכן כל ן האמונות האמיתיות ועיקר הכל ההשגה האמיתית. כפי חק האדם, בשלמות הבורא ית' ובהנהגתו ובדרכיו הישרים, שהוא מנהיג בהם את בריותיו. אבל כל התכלית הזה של ן המעשים הטובים ודאי שלא יבאו לשלמותם כ"א בטוהר-הכונה. אלא שגם הלימוד והעיון בדברים האלהיים, אם יהי' כדי להשקיט צמאון נפשו המשכלת, שמשתוקקת לדעת דברים גדולים, לא יבא לתכלית כלל, כ"א תהי' מגמתו לעשות נחת-רוח ליוצרו. שהוא ית' צוה אותנו בחסדו ורחמיו להשלימנו

בשלמות הגדולה הזו של השגת ידיעתו ית'. וזהו ענין המבט ומגמת-הפנים שזכר כאן. וראוי לבאר ענין העבודה מאהבה ולשם עשיית נח"ר ליוצרו גם להבנת קטני השכל כמוני. כי רבים לא ירדו לעומק הדברים. איך תתכן אהבה של איזו שלמות אם לא תהיי מצד העושה בעצמו. אמת הדבר, שלדעת מהו שלימות אמיתי וטובה של אמת דעת כל מבין תקבל שאין לאדם להבינה על בורי', שהרי אפשר להשי"ת שיעשה טובות מופלאות ויכשיר את הנפש לקבלן מה שלא יצויר כלל. ע"כ עלינו בודאי לבחור לעשות כל מעשינו כפי השלמות האמיתי שהוא ית' יודע שהוא שלמות נבחר, ואם נעשה את מעשינו לשם שלמות שאנו מציירים או משכילים אותו דוקא, ודאי אנו ממעטים באמתת הכונה. כי כמו שלא היינו משיגים כשהיינו במעי אמותינו, או אפילו כשהיינו יונקי שדים ועוד יותר באים בשנים, את ערכי הטובות הרבות שיעד לנו החונן ורחום ית' כעת מנחלת ד' בנים וכל קנין, ובפרט נועם החכמה ונחת-רוח של עשיית טוב וחסד והיכולת לזה, כמו-כן אין אנו יכולים לצייר את גודל הטובה שעתיד להנחילנו בלכתנו בדרכיו לטוב לנו, וכן יעדו לנו כל הנביאים כמעט וחז"ל, והשכל הישר משיג אמתת הדבר מאד. אבל מקום השאלה היא לפום-ריהטא, כי כל מה שתגדיל ותאדיר את עניין הטוב-הגדול אבל סוף-כל-סוף איך תהיי מגמת פנים של כל פועל אל טוב שהולך לא לו. וא"כ איך גינו חז"ל את העובד ע"מ לקבל פרס יט) ואמרו עוד "במצותיו חפץ מאד ולא בשכר מצותיו" (כ) ובזוה"ק (כא) אמר שהוא גנות גדול שכל טיבו דאינון עבדין לגרמייהו אינון עבדין, וכן האריכו בזה רבותינו המקובלים באי בסוד ד'. אבל כאשר נתישב מעט נראה שדרך השכל הוא שאין לו שלמות כ"א עם היושר, והשכל עם היושר הוא שלמות הנפש כמו שהחיים עם כל צרכי החיים הוא שלמות לגוף. נראה שאין ראוי כלל לאדם בן-דעת שיהיי עובד את השי"ת זולתי מאהבה ולעשות נחת-רוח ליוצרו למלא רצונו הקדוש. אע"פ שזהו עצם רצונו שיבא האדם לכלל השלמות הגדול והנכבד מאד, מ"מ אין המעשים ראויים שיפנו כ"א לתכלית עשיית רצונו בלבד. והנה נראה אדם אחד, שהוא בעל לב נכון ואוהב צדק וחסד, נזדהן לו להציל מדינה שלמה, שיש בה אנשים לאלפים ורבבות, מאיזה אסון כללי שהיי מוכן לבא עליהם. כגון שראה בחכמתו שבעוד ימים במספר יהיי בכל שטח המדינה רעש-הארץ נורא ואיום, עד שבהכרח לא ישאר מהם איש, והוא הזהירם והצילם שהוציאם ג"כ בהשתדלותו ויכלתו מהמדינה ההיא אל מקום שוקט ובטוח, ובשביל זה כששמע איש אחד מהטובה הגדולה שעשה שלח לו אלף שקל כסף למנה. ואם תהיי שמחת האיש ההוא בשביל אלף השקל כסף גדולה יותר משמחת נפשו בשביל הצלת כל אותן האוכלוסין, ודאי שתהיי שפלות גדולה ופחיתות-ערך מנפשו, והעדר-שלמות עד שראוי יהיי לכל איש-דעה להתאונן על פחיתותו. וכאשר נחקור היטיב שורש זה הפחיתות וטעם ההחלט על זאת הנטיי שהיא פחיתות, הוא מפני הערכתנו בערך נפשות בני-אדם ויקרת כל נפש. ונתקבץ בדעתנו היטיב הכולל והיקר המקיף כל הנפשות הרבות, עד שנבזה בעינינו כנגדו זאת הטובה החלושה של אלף שקל כסף, ואם היי זה המקבל שלם בהכרתו א"א כלל שתהיי נחשבת אצלו טובתו החלושה נגד הטובה הרבה שעשה, וכל זה בשביל הכבוד והערך המושכל לנו ברבבות אלפי איש. ועתה נבוא חשבון כאשר נתבונן בשלמות הבורא ית' וכבודו שאין לו קץ ותכלית. אע"פ שאין לנו השגה וערך במה לצייר, מכל-מקום אנו יודעים שכל הכבוד והיקר והערך המרומם שישנם בכל הנמצאים כולם. מרום מעלה עד תחתית שפל, לכולם האציל מכבודו ויקרתו ושלמותו אשר אין ערוך אליו, וידענו ברור שרצונו ית' הוא יותר ויותר יקר ויותר נכבד באין ערוך והמשל כלל מכל יקר וכבוד ושלמות שבכל הנמצאים כולם. א"כ היתכן שיתישב בשכל הישר לחוש או לחשוב על היקר ושלמות שמגיע לו לנפשו, ועיי"ז מתמלא רצונו הפרטי, אם יודע הוא שעיי" מה שהביא עצמו לשלמות (וגם כל הנבראים כנודע מסוד ד' ליראיו) עושה בזה הוא רצונו של הבורא ית', שדבר זה הוא יותר חשוב ונכבד מכל הנמצאים עצמם עם כל כבודם ויקר תפארתם, שהכל שלו ומידו ית' להם כל החיל הזה, א"כ בודאי אחרי שיתברר לו זה ברור כפי אמתת הדבר א"א כלל שתסבול נפשו מצד השכל והיושר שום כונה בעולם כ"א עשיית נחת-רוח לפניו. ומזה נבין גודל החכמה והשלמות,

שהישירונו לה חז"ל בעצתם ואזהרתם "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב ע"מ לקבל פרס אלא הו כעבדים המשמשים את הרב שלא ע"מ לקבל פרס", ודייק לומר עבדים ולא בנים, לשלול אפילו מילוי הנטיה הטבעית של קדושת הנפש הצמאה אל ד' ואל דבר קדשו. ואף אם קצרה דעתנו להבין זה בפרטיות. מ"מ ע"י קשר האמונה השלמה וההבנה הכללית בזכות העבודה יאירו עינינו במאור תורה ונזכה להיות מיראיו וחושבי שמו, כי המעשה והכונה הכללית ודאי מנשאים את הנפש למקור החכמה שממנה חוצבו ושם יראו הדברים בבירורם באור פני מלך חייט. עוד יש מקום לענות בזה, שכאשר נחקור על מהות השלמות של חיים שלמים, נאמר כי בהכרח כל ענין חיים הוא רצון והכרח כא*, ויתעלו הדברים משפל ערך עד רום מעלה של חיי נשמת-חיים השלמה, שהיא עצם האדם. והנה שלמות החיים מצד ההכרה ודאי שראוי שיהי' בנכבד שבמוכרים ידיעה בנכבד שבידועים, והוא ידיעת הבורא ית'. אמנם כאשר לא נשיג ממנו ית' כ"א בחי' ההנהגה והחכמה שבבריאת העולמות, נודע שזהו באמת עיקר השלמות לנבראים, שהרי השלמות הוא חל על עצם הנושא השלמות, א"כ זהו שלמותו שיגיע מצד שלמותו לזה המקום שהוא מציאותו והוייתו, וכיון שכל הנמצאים ברא ית' בחכמתו ורצונו תהי' שלמותם כהכרתם חכמתו בהיותם ובריאתם והנהגתם. והנה כשם שצריכה החכמה להשתלם כמו-כן צריך הרצון להשתלם, שהרי אנו רואים שמי שיש לו חכמה ואין לו רצון שלם אינו שלם כלל, ואדרבא עוד תוסיף החכמה רעה על רעתו, כמו מי שמכיר ערך הדרכים הישרים ונתיבות הצדק, אבל רצונו מושחת וחפץ בכל רשע ונלוז וכל עושק וחמס, הלא ילך תמיד בלא חמדה, כי בהשקיפו אל החכמה יתמרמר על נפשו מצד רצונו, המושכו לכל הדברים שהם הפך החכמה, וכשיתן דעתו אל רצונו הנלוז תיסרהו חכמתו על פניו. כי רע ומר דרכו, ויהי' מיורשי תרתי גיהנמ כב). והנה מן הצד הגרוע נבין על הצד המעולה, שכמו שצריך שלמות בחכמה כן צריך שלמות ברצון, וכשם שענין החכמה ומהותה היא ההכרה והידיעה, והצד השלם שבה יהי' דוקא ידיעת הנהגתו ית' ודרכי טובו, מפני שזהו גבול השלמות של מציאות העצם הנושא השלמות, כן ודאי ששלמות הרצון תהי' ע"י שיהי' רצונו שלם כ"כ במה שיהי' בדוגמת שלמות הרצון העליון כביכול, שהוא מקור מציאות כל הנמצאות והנהגתם. א"כ א"א כ"א שיהי' רצונו נוטה ממש רק לעשות רצון אביו שבשמים, וכיון שביארנו שזה ענין השלמות האמיתי הנרצה והנחמד מצד עצמו. וגם חסדו ית' גדול ג"כ עד שחנן אותנו דעה והשכל להשיג מזה כמר מדלי, לפי ערך ההשגה בעצמה בתורת משל, ודאי שראוי לנו להשתדל כל הימים לקיים מה שהורונו חז"ל "הוי עז כנמר, קל כנשר, רץ כצבי, וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים". ומעתה בין תבין, כי מה שאמור לנו בדברי החכמים כג) "עבודה צורך גבוה", והחכם מכל אדם ברוה"ק אמר "כל פעל ד' למענהו" (כד). ו"כל מה שברא הקב"ה לא ברא אלא לכבודו", שאמרו חז"ל (כה), שזה מראה שהכל ברא בשבילו ית', שלכאורה הדברים קשים לשמע מצד השכל, ומצד שנראים ח"ו כמרפים ענין העבודה מאהבה, שהרי העבודה מאהבה תבחן לפי גודל כונת המטיב לטובת המקבל, כמו שהאריך לבאר החסיד בחובת-הלבבות בשער עבודת האלהים, וזולת זה יהיו לפוס-ריהטא סותרים למש"כ "עולם חסד יבנה" (כו) "ואם צדקת מה תתן לו" (נז), וכיו"ב בדברי חכמיסנח). אבל אחרי ההבנה השלמה אין הדבר מתברר בשלמות כ"א דוקא ע"י שני מיני המאמרים יחד ; שבודאי חפצו ית' להיטיב. אבל הטובה האמתית והגדולה ונפלאה, ואחרי שאין זולתו יודע שלמותו וכבודו ית"ש ויתנשא, יודע הוא שאין שלמות יותר גדולה ושוה כלל לשלמות השגתו ורצונו, רצה לזכות בזה את נבראיו, כי כל שלמות זולתו בטלה במציאות נגד זה השלמות הגדול והקדוש, אחרי ידיעת האמת, ע"כ יצר אותנו באופן שנמלא ונשלים רצונו. א"כ זהו גודל החסד שאין לו ערך והמשל כלל, וע"כ ודאי עולם חסד יבנה, ואם נצדק מה נפעל לו, מצד עצמו, לולא שחפץ לזכותנו בזאת המעלה של מילוא רצונו. וא"כ הביאור של עומק החסד הוא שהכל ברא לכבודו, וכל פעל ד' למענהו, ועבודה צורך גבוה. ברוך ד' לעולם אמן ואמן.

ה. המשך שלמות העבודה, בשבח הענוה ובהשגת אמתת המציאות והחיים

והנה מכלל הדברים האלה אנו למדים שבחה של מדת הענוה ואיך היא תכלית כל הטוב האמיתי. כי כל מערכי הבריאה והמציאות בכלל סדר השי"ת ע"פ האופן שנמלא רצונו בהנהגותינו ע"פ חוקיו האמיתיים, שהם חיי עולם. וטעם זה הדבר שסדר אשרנו במילוי רצונו, כדי שיגיענו השלמות היותר נכבד ונשגב וקדוש שכל חפציו לא ישו בו, שהוא עשיית נחת-רוח לפניו ית', והנה כ"ז שהאדם מדמה בעצמו שמצד עצמו יש בו חשיבות. יש לו איזו המשכה שעכ"פ יעשה הטוב שהוא התורה והמצווה בשביל שיגיע לו טוב, ואינו יכול כ"כ להבין שכיון שיש בזה הזכר מילוי רצון הבורא נמצא שזה נשגב ונכבד ויקר מכל יקר ועילוי שבעולמות כולם, לאין קץ ותכלית, וא"כ אין מקום בשכל ופחיתות גדול הוא שיהי נערך טוב המגיע לו מצד עצמו. אבל כשיבין האדם, שכל עילוי שיכול לחשוב על עצמו אין זה בחק עצמו כלל, שגם עילוי המציאות היותר שפל רק מיד הבורא ית' הוא לו, ושפעו הקדוש הוא שמנשאו וכמשי"כ "וענותך תרבני" (טו), וא"כ הכל שלו ית'. ומצד עצמו אינו כלום, וכיון שאין האדם יכול לצייר בעצמו כמעט ענין האפס הגמור, ומכשי"כ שיקנה לו קנין בנפשו ע"י זה הציור, שהוא מצד עצמו אפס ממש, אך עכ"פ ראוי לאדם לצייר בעצמו, שכל הרעות הן רק העדר הטוב, כמשי"כ הרמב"ם ז"ל במו"נ (ל), וא"כ יכול לצייר עד כמה שפל ובלתי-נחשב הוא הנמצא. אם הוא בעל העדרים בודאי ראוי שזה השפלות יהי לו מצד שהי לגמרי בכלל העדר לולא שפע הבורא ית' וחסדו, וא"כ במשקל צדק ואמת אינו נחשב כלל שום דבר כ"א הבורא ית', וכל החשיבות שיש בכל המציאות הם מקרים מדומים בהם ושייכותם רק לו יתעלה. וכאשר יתברר זה היטב לאדם לא יעלה בלבבו שום תשוקה כלל כ"א מילוי רצון קונו ועשיית נחת-רוח לפניו. וזהו שאמרו חז"ל באדר"נ (לא) על משרע"ה בענותו, ששלשה מוכי שחין הם והיתה דעתו של משה נמוכה מכולן, והיינו שכל כמה שמתברר אצל האדם איך שאינו נחשב מצד עצמו וכל החשיבות הנראית בו הוא רק מצד הבורא ית', והוא יתעלה הוא השלם- בתכלית הנכבד והנורא, יבחין שהוא חוץ משורת השכל והיושר שיהי פונה בהשתדלותו בעבור הטוב המגיע לו מצד שהוא מגיע לו, כיון שיודע שיש בזה נח"ר להבורא ית', שכל התכליות והחפצים ראוי ומחויב שיהיו בטלים בערך התכלית הגדול והקדוש הזה שאין ערוך אליו, וכל מה שידע זה האמת יותר יגיע יותר לשלמות הרצון שיהי רצונו ממש כרצון קונו, וזהו חיי האמת כמשי"כ כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מדי' (לב), דייק שהפקת הרצון מרי' זהו החיים. ולמבין ומשכיל ע"ד אמת יאמר מזה. שאחרי שאנו רואים שכלל המציאות שלם והולך אל דרך השלמות בכלל, וכמו שיעדו לנו הנביאים שתמלא הארץ דעה את ד' (ג) וכלם ידעו אותו מקטנם ועד גדולם (לד), וגם הפילוסופים משכלם הבינו שעתידיים ימים לבא שיהיו כל האנשים פונים רק לידיעת השי"ת, והוא מפני טבע השלמות שמצאו, ואנו יודעים זה יותר מבורר ומוחש. וכיון שהכל הולך ומתעלה, ואחרית הזמן אין לו קצבה ותכלית, מוכרח לומר שענין השלמות כך הוא באין סוף ותכלית והוא ידיעת שמו ית', וכיון שאנו משיגים שאין השלמות חלה על ענין החכמה לבדה כי-אם על החכמה והרצון, והרצון הוא העיקר, א"כ ראוי שכשם שמעלת החכמה נכונה להיות שלמה עד אין קץ ותכלית כן ראוי שתהי מעלת שלמות הרצון באין קץ ותכלית, ואין שלמות לרצון כ"א שיהי נוטה רק לרצון הבורא ית', שכמו שאין שלמות לחכמתו של כל נברא כ"א מצד חכמתו ית'. כן אין שלמות לרצון כ"א מצד רצונו ית'. והנה אם הי' ח"ו המציאות נמשך בחיוב, כטעות קצת הפילוסופים, לא הי' מקום לשלמות הרצון כלל, ואנו מכירים שכשם שצריך שלמות חכמה כן צריך שלמות רצון לשכלול החיים השלמים, א"כ כשם שחכמיעו ית' המושגת לנו היא מקור חיינו בענין החכמה כן הוא רצונו מקור החיים בענין הרצון. וכן הכופרים האומרים מציאות חומר קדום יש לדבריהם לכל נמצא שלמות עצמית ג"כ, וא"כ א"א כלל שיהי מלא רק מרצון בוראו, כיון שהמילוי אינו כפי שורת השכל לפי דבריהם, שאיך לא ימצא כלל רצון לטובת דבר שיש לו איזה מציאות,

וא"כ א"א כלל לדכריהם לבא לתכלית שלמות הרצון. אבל אמתת הדברים מאירים עיני השכל כפי דרך התורה הנאמנה, שאין מציאות כלל לשום נמצא זולתו ית', וא"כ אין ראוי כלל לפי השכל שיהי רצון אחר כ"אם רצונו, וכשיתבררו הדברים היטיב לכל הנבראים, כשיבא זמן השלמות, אז לא יהי בכל המציאות כ"א רצונו ית' והכל יהיו דבקים ברצונו ומשיגים כבודו ויהי תכלית השלמות. א"כ יסוד הבריאה ושלמותה תלוי בשלמות הענוה, ואמרו חז"ל במד"ר ע"פ בראשית ברא אלהים הה"ד וענותך תרבני בנוהג שבעולם מלך בשו"ד מזכיר שמו ואח"כ מזכיר מעשיו, אבל הקב"ה הזכיר מעשיו ואח"כ הזכיר שמו. שמצד שהענוה היא יסוד כל השלמות של תכלית הבריאה רמזה הוא-יתעלה בפתח דברי תוה"ק. ולפי"ז י"ל שני ענינים בענוה. האי מצד הכרת רוממותו ית' לא יחשכ אצלו רצונו כלל "נגד רצון קונו, והב' מצד הבחנתו השלמה שמבלעדו ית' אין מציאות כלל לא יהי במציאות שום רצון אצלו זולת רצונו ית'. ונמצא שיראה היא מצד חכמה וענוה מצד ו'צון, ורצון הוא יותר נשגב בענינו מחכמה, שהחכמה היא כלי-תשמיש שהרצון השלם מתגלה על ידו. א"כ מה גדול ערך המרגלית הטובה שכפי חז"ל לה) : "מה שעשתה חכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עקב לסוליתה", כי מצד חכמה ושלמות אין הכרה לשלמות האמיתי, שהוא יסוד התורה, אלא מצד רצון הטוב שהוא החיים האמיתיים. והתבונן בדברים. והנה לפי הדברים האמורים נדע, כי ענין הכונה הפנימית שבכל תומ"צ היא העולה למעלה, שהרי מצד המעשה עושה הנברא, והכונה והרצון מקושרת לרצון בוראו ית', והיינו שקראו בזה"ק לדחילו ורחימו גדפין. ואמרו לו) דכל פיקודא ואורייתא דאיהו בלא דחילו ורחימו לא פרחא לעילא. אבל כשיושפע עליו שפע אור. הדעת וחיי הרצון ידע ויכיר את עוצם כח המעשה, ושהיא בעצמה היא ענין שלמותו ית' וכבודו. אבל העלי לזה א"א כ"א ע"י החכמה והרצון ששורש לשניהם היא האמונה. וע"פ הדברים האמורים למעלה נדבר עוד דברים בעה"י. אם כי הייתי ירא וחרד ללכת בין הררי אש עם דלות מעשי וקוצר שכלי. אבל כאשר פתח לנו פתחי צדק האר"י ז"ל ויתר חכמי האמת בדברים קצרים בענין העבודה שהיא לצורך גבוה, והדבר שגור בפי רבים, ולא רבים יבינו עומק הדברים, ולמי שלא יבין הדברים לא יועילוהו הדברים אבל יזיקוהו, אם החל לחקור קצת ולא בא אל הכונה. לפחות באופן המספיק לישוב הדעת הנטועה בנו ע"פ החכמה והיורש, ע"כ אפרש-הדברים למען כבוד שמו ית'. ויצטרפו עם האמור בזה עד כה. כי הנה חותמו של הקב"ה אמת לו), וכל מעשהו והנהגתו ורצונו כביכול הכל אמת וצדק ויושר בודאי לח). והנה זה יבין כל בן-דעת שהאמת אינו משתנה בשום פנים ואין הפרש לנטיית הנהגה לדרך שלמות היורש והצדק, אם תהי תוצאותי מילוי רצון המנהיג או זולתו, רק שיהי ע"פ שורת החכמה והאמת. והנטיה מכונת היורש והאמת, שהיא שלילת המעלה, ודאי אינה דוקא מפני שהוא נוגע לזולתו. אלא מצד שהוא שלא כשורת החכמה והאמת. ואם יציל האדם את עצמו מאבדת גופו ממים רבים וכיו"ב, ואגב זה יציל ג"כ זבוב אחד, אם יהי שמח בכונתו על הצלת הזבוב ומשים זה לעיקר יותר מהצלתו את עצמו זהו פחיתות והיפך החכמה והיורש. כמו שנחשוב נגד היורש והחכמה את האיש השמח באלף הכסף יותר מבהצלת הרבבות אלפי איש שזכרנו. אלא שמצד רגילותנו בגופים האפלים, שבקשתם הטוב אינה באה מצד השכל והיורש הכללי רק מצד ההרגשה הפרטית, וההרגשה לא תעבור את גבול עצמו כלל. ע"כ קרוב מאד דרך הטעות בדבר הנוגע לעצמו, מאשר במה שנוגע לזולתו, עד שבדרך מקרה יאדע ברוב, שההנהגה שלשם עצמו לא תהי בנוי ע"פ הצדק והחכמה האמיתית, וההנהגה הטובה שלשם זולתו, כיון שעיקר השימוש בה וההערה לה הוא מענין החכמה והיורש תהי מונהגת ביותר על פיהם. אבל אין זה כ"א מקרה, ובמקום שאפלת הגוף אין שם, ומעלת בקשה וחפץ שתהי פחותה ממעלת החכמה והיורש אין שם, ודאי המשפט שוה לגמרי. וא"א כלל שישתנה בין יהי מצד רצון המנהיג או מצד רצון המונהגים. ועתה נאמר כי כל עניני העבודה והמוסר והכניעה לאל ית', המיוסדת על יסודי שפע חסדו וטובו וכונתו להיטיב לנו, ודאי אמת גמור הם, אבל בתורת כינוים הכונה היא התולדה שנוולדה לנו מזה מאמונה ובטחון והמסר הנפש לו ית'. אמת ברור הוא

מפני שאם הי' מקום בשלמות השכל והחכמה והיושר שתהי' עצם הכונה להיטיב ודאי כך היתה, אלא שאנו מתבוננים מצד גודל רוממותו ושלמותו וחשיבות רצונו, שאין קץ ותכלית לזה, ואין זה כלל שורת החכמה והצדק שתהי' במציאות שום כונה להיטיב לזולתו שולטת במקום שיש שם מילוי רצונו ית' כביכול, נמצא שבכלל מילוי רצונו הכל בכלל, כמו שטיפת המים היא בכלל מי הים, ובחינת החסד היא רק על הידיעה המושגת לנו. שאם לא היתה מושפעת לנו יריעה מאתו ית' באופן זה הנעלה, אע"פ שאנו יודעים כעת שאין זה משורת השלמות והחכמה לשמח בזה בעיקר, מ"מ סוף-סוף לא היינו באים לזאת המעלה הרוממה שבקרבתו לעבודתו ית', ועיקר בקשת תשוקה ראוי שתהי' לפי הכרת השכל והיושר והם מורים ומלמדים אותנו שאין ראוי לבקש ולחפץ כ"א עשיית רצונו ית', ומצד הברואים כיון שעכ"פ הם ברואים אין כלל מה לחפץ כ"א בקשת המציאות, לא זולת, וכל המוני השלמות שאפשר להעלות על כל מדע אינם באמת כ"א מה שיש בורא שלם ית"ש. וזהו שאמרו חז"ל (לט) שאמר הקב"ה למשיח שאל מה אתן לך א"ל איני מבקש ממך אלא חיים שנאמר חיים שאל ממך נתת לו וגו'. ואחרי מציאותנו, שיש מקום לדעת ורצון לחול בנו, אנו מכירים מצד שורת החכמה והיושר, שגם בקשת המציאות אינה חשובה כלום, כ"א מה שיש בזה רצונו ית', כי חיים ברצונו. והבן בדברים כי חיים הם למוצאיהם. וי"ל שלה אמרו חז"ל (מ) גדול העונה אמן יותר מן המברך שהרי גולירין יורדין למלחמה וגיבורים מנצחים. הכונה כי כל ענין הברכות מורה ע"ז, שאף שאנו מכירים טוכם של מקום ב"ה לנו מצד ההנאות בפרט קדושת המצות והתורה, ומילוי כל בקשה, מ"מ עיקר המבוקש וחשק הלב הפנימי בזה הוא מפני שהוא רצונו ית', ולא יערך שום כונה נגד זה, ע"כ אנו חותמין או פותחין על כל דבר: ברוך אתה ד'. שהברכה שייכה לו ית' וזה ראוי לחשוק. והנה בכרכה עצמה אינו מבואר אולי הוא רק מדרך המוסר והכרת-טובה לנו מצדנו, בא ע"ז להורות שהוא תכלית האמת והקיום ומתחייב מצד החכמה והצדק שזה לבדו יהי' אמתת הענין. וזאת היא ודאי גבורה יותר גדולה מנטיית הרצון שמצד המוסר לבד, אבל ההוראה שהוא מתחייב כך בחכמה ובשלמות בין מצדו כביכול בין מצדנו דבר זה קיים וחזק לעד. ע"כ גדול העונה אמן יותר מהמברך. וי"ל ג"כ שזו היא פתיחת שערי גן עדן שאמרו חז"ל (מא) שכל העונה אמן בכל כוחו פותחין לו שערי גן-עדן. שנאמר פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים. שאם לא ישכיל האדם ענין עבודתו ית' ורוממות כבודה. שתכלית האושר האמיתי אינו כ"א כבודו ית' המגיע מזה, אע"פ שיגיע לו שכר, וגם אם ישג שהשכר היא ההשגה והשלמות, מ"מ כיון שלא השיג קדושת העבודה בטהרתה עשה בשביל עצמו ולא כשביל פעלו, וא"כ לא יגיעו השכר כ"א בהכנסו לתוך העידון ושיגהו, וא"א שיהי' עשרו יותר מענין עצמותו ש"ל גבול ותכלית עכ"פ. אבל היודע ענין העבודה ומתדבק בה בטהרת לב וחמדת נפש בהשכל ודעת, בהתחייבות האלהית של חק החכמה והצדק. כיון שאינו מתכוין לעצמו, נמצא ששכרו אינו לפי ערך מהותו אלא לפי ערך דבקות נפשו בהשי"ת, ומצד כבוד הבורא ית' יגדל עדנו, ואינו צריך כלל כניסתו לתוך כ"א הידיעה מהשלמות הנמצא במקום כבודו ית', ובפתיחת שערים שיתנו לו לראות ולהשיג בזה כבר הוא בעדנו. גם כי המכוין עכ"פ לעצמו נקרא שפותח בעצמו שערי ע"י מעשיו, אבל זה שרצונו דבק ברצון קונו אין סוף לערך עילוי וממקום שאין יד שום מעשה מגעת לשם יפתחו לו השערים, משא"כ כשיהי' הוא הפותח. גם י"ל כיון שכא"א יש לו עדן לעצמו כדחז"ל (מב) אין ראוי לקרוא את העידונים הפרטיים כ"א פתחים ודלתות ולא שערים, אבל זה האומר אמן ע"פ האמור הוא דבק בכלל הכל ואין לו ענין פרטי, ויש לו יתרון על המכוין לעצמו כיתרון חיי השכל, שהוא משיג כללים ומקיף הכל, על חיי ההרגשה, שהיא דוקא במשך עצמו לא זולת, וא"כ כניסת עדנו אינה בפתח פרטי כ"א בשערי ג"ע שהוא כללי ופתיחת ג"ע לו בערך כללי. ועוד נוסף ביאור בעזה"י בענין תכלית העבודה, שרוממות מעלתה מתחייב בשכל שא"א שתהי' כ"א למען כבוד רצון האדון ית"ש. וכשימצא באדם תכלית אחר זהו עצמו חסרון גדול משלמות בשכל וביושר, הוא להניח כל דבר כמו שהוא לפי האמת. והנה אף שאי-אפשר שיונח בשכל תכלית שהוא טפל ובטל נגד

תכלית עיקרי וגדול, אע"פ שהתכלית הטפל הוא ג"כ בעל איזו מעלה ושלמות, עכ"פ לפי ערכו, כמו שהמשלנו מענין האלף כסף את ערך הצלת מדינה, זה לא יתכן כ"א מצד חסרון כלי שכלינו והרגשתנו, מפני שאנו בעלי גבול ותכלית ויש גבול לעניני הדעות והמדות והנטיות עד כמה הם יכולים להכנס בעצמנו, וכשתמלא הנפש מאיזה דבר ובהכרח תטה אליו ותחסר לה נטי' לדבר אחר לעומתה, ע"כ לא יתכן כלל שיהי' האדם נוטה אל ענין השלמות של הטובה שהוא מקבל, כיון שדרך השלמות בהליכות החכמה תורנו, שחסרון גדול הוא להעריך איזו טובה המגיעה לשום נמצא נגד גודל הטוב והחשיבות של מילוי רצון האדון ית"ש. וכיון שמערכי לבבנו וכל חכמת נפשנו ודאי אינם מספיקים להכיל בקרבם אף קצה קצהו מהנטי' הראוי' אל עבודת השם יתעלה, מצד גדלו וכבודו ורצון קדשו, איך נכניס בנפשנו נטי' אחרת, שלעומתה ודאי יחסר לנו מהחיים האמיתיים והשלמות האמתית שמתרחקים עי"ז מטרדת כלי השכל והרצון. אבל מצד האמת כל דבר שלמות אינו נאבד בערכו ממצאיאות אפי' אם יערך נגד שלמות יותר נשגב, וא"כ אצל הבורא ית"ש, שהוא נשגב ומרומם מכל נטי' ח"ו, ודאי עם כל גודל התכלית מעוצם הבריאה והמצאיאות שברא לכבודו, מ"מ הכונה מתיחדת על כל דבר שלמות וטוב. וכיון שהטוב מצד המקבלים הוא ג"כ עכ"פ בערכם שלמות וטוב, ובפרט בעת כזאת שלא נשלמו הדעות ולא עמדו עוד האנשים על אמתת ההכרה השלמה העיקרית, והם משערים טובתם מצד עצמם טובה, ודאי הכונה להיטיב להם היא שלמה בתכלית, אלא שבערך הנבראים המשכילים יש ענין שלמות יותר גדול שדוחה אותה. והנה מה שנערך חובת הכניעה למיטיב כפי ערך כונתו להיטיב, שהאריך בחובת-הלבבות בשער עבודת האלהים, הוא מצד יתרון השלמות של המיטיב. שכל מה שכונתו יותר להיטיב לזולתו תגדל שלמותו, וזהו שורש הכניעה להשלם באמת וענין הטובה אינה אלא הרגשת השלמות של המטיב באיזו בחי' ; ואע"פ שמצד חסרון הדעת אין מרגישים ענין זאת הכניעה למיטיב. אבל לפי האמת אך זה לבד הוא שרשה ועיקרה. א"כ למדנו שבדאי אנו חייבים כל פרטי הכניעה וכ"ה האמת הגמור להבורא ית"ש מצד כונתו רק להיטיב לנו, וגם זה שסדר רצונו שיתמלא במעשינו הוא מפני שזאת היא הטובה ביותר שלמה שאין כמוה, ומי"מ עיקר עבודתו אין ראוי שתהי' בשכלנו ולבבנו כ"א לגדל ולרומם שם כבודו לבד, כי כל מה שישותף ענין אחר יחסר לנו חלק מזה השלמות האמיתי והמחויב מצד השלמות והשכל המיושר. ולפ"ז בעוה"ז, שאינו מושג רק ענין ההטבה לנו, כמו-כן הכונה העיקרית בהוית הבריאה לפי שהיא כעת היא שלמותנו וטובתנו, כי אינו נכון לומר אצל הבורא ית' שיהיו ענינים בתורת אמצעיים לבד אם לא יהיו מצד עצמם טובים במציאותם, כי לא יבצר ממנו לעשות תכליתו מבלי אמצעים. וכמו שהעיר קצת מזה הרמב"ם ז"ל במו"נ (מג), אלא שכל המעשים נצרכים וטובים גם במהותם ועצמם בהוייתם, וזה הדבר גופו שיהיו הם אמצעים אין זה מפני הכרח התכלית אלא שזהו דרך השלמות מצד החכמה הידועה לו ית' שיעשו בדרך זה, נמצא שאנו צריכים להביע בכל מדרגת העולם, והנבראים ענין הכונה לפי ערכם. והוא האמיתי בזה. ועפ"ז ימשך ענין העבודה. ובעוה"ז שעוד לא נתגלה לבריות זה השלמות הגדול איך שעיקר הכל אינו כ"א רצונו ית'. ממילא ההנהגה וההשגחה והתכלית כפי שהוא כעת היא רק למען החסד והטובה לנו, אמנם לענין העבודה הרי אנו קוראים בשמו ית' הוי"ה, שמורה על הי' הוה ויהי'. לכן צדיק באמונתו יחי' מד). אע"פ שאינו מושג כעת לכוון העבודה בתכלית המעלה, מצד מה שיתגלה לעתיד בפרט וכעת מתגלה רק בדרך כללי לרוצים בארחות חיים (מה) כי כל התקוה אינה כ"א לעת שישגב ד' לבדו (מו), ונדועה יד ד' וכבודו (מז), וישמח במעשיו (מח), כמש"כ נגילה ונשמחה בישועתו (מט). והבן.

(א) שער עבודת האלהים פרק ה ועי' שם פי ט.

(ב) עי' איוב ה ז ובהגר"א שם.

(ג) עי' חובות הלבבות שער יחוד המעשה פרק ה.
 (ד) עי' ישעיה ס יח. סא-סב.
 (ה) ברכות ס.
 (ו) דברים ל יד.
 (ז) עי' רש"י בראשית ב ז. ועי' נפה"ח ש"א פי יד ופי יח.
 (ח) עי' איוב לד יד.
 (ט) אדיר במרום דף ז
 (ט*) אבות פ"ו מ"ב.
 (י) ברכות סג.
 (יא) שבת י.
 (יב) הוספה מכת"ק.
 (יג) עי' ברכות
 (יד) ועי' כתי"ז שתיתאה קובע מקום אתר קבוע לשריא שכינתא. מורה נבוכים ח"א פ"ח, אכות פ"ו המכיר את מקומו פרש"י
 ודרך חיים. ושיעור-קומה להרמ"ק פי כ.
 (טו) שבת י.
 (טז) ברכות ו.
 (יז) שם ו:
 (יח) איוב טו. חגיגה ה.
 (יט) עי' אכות פ"א.
 (כ) ע"ז יט.
 (כא) תיקונים כתיקון שתתיאה וכתיקון תלתין, כל חסד דעבדין. ובתרגום התורה מתורגם חסד : טיבו. וכן בס' תניא לקוטי
 אמרים. סוף פ"א : טיבו דעבדין.
 (כא*) עי' עולת ראייה כי לפרקי אכות פרק ד' החיים לדון
 (כב) עי' יומא עכ.
 (כג) עי' עבודת-הקודש לר' מאיר גבאי, חלק העבודה, נפש החיים שער כ פ"ד.
 (כד) משלי טז.
 (כה) אבות סוף פ"ו.
 (כו) תהילים פט.
 (כז) איוב לה.
 (כח) עי' בראשית רבה ר"פ מד.
 (כט) תהילים יח, ועי' שמות רבה פי מא.
 (ל) ח"ג פי ייא.
 (לא) פ"ט מ"ג. ושם : נפשו של משה. ועי' אבות פ"ה מ"ט.
 (לב) משלי ח לה.
 (לג) ישעיה יא ט.
 (לד) ירמיה לא לג.
 (לה) ירושלמי שבת פ"א ה"ג.
 (לו) תיקונים ת"י י. ת"י ו ות"י כ"א בהג"ר"א ד' נו : ד"ה ואתמר. ועי' חניא לקוטי אמרים פי מ.
 (לז) שבת נה.
 (לח) עי' דניאל ד לד, ויקרא רבה סוף פי יג.
 (מג) עי' ח"א פי סט, ח"ב פי יכ.
 (מד) חבקוק ב ד. ועי' מכות כד.
 (מה) עי' משלי ב יט.
 (מו) ישעיה ב' יא יז.
 (מז) ישעיה סו יד, חכוק ב יד.
 (מח) תהלים קד לא.

מט) ישעיה כה ט. ועי זהר בראשית קלה, שמות נה : נו : ועי ויק"ר פי ט.

פרק ג. בירורי מדות הנפש

א. בירור המדות ונסירתן

בירור מדות הנפש יש בו שני ענינים. האי עצם ידיעתו להבחין בהן בין טוב לרע, לחלקן על משמרותן, לישבן בנפש ולהלבישן א) עליו, ושיהיו מוכנות ברשותו בכל עת. הב' הפרדת המדות ונסירתן. ביאור הדבר : ההשקפה השטחית על המדות הטובות היא ג"כ התחלה טובה, והמביאה לשלמות במשיכת יפין והדרן. אבל יש מדות שהן מצרניות מטבען, וכשרוצה האדם לצייר בו איזו מדה, שלא באופן ברור, תמשך ממילא אחריה הסמוכה לה, אע"פ שאינה הגונה ואינה דרושה לחפצו. וצריך האדם להעמיק לדעת להפריד בכח החכמה והבינה. שעולות למעלה מטבען של המדות, ומכניסות את המדות בחדריהן ב), ומציירות אותן כראוי ומפרידות הראוי להפריד, - כל מדה ממדה שהיא מצרנית בטבעה לקחת כל מדה בפני-עצמה שלא תעלה ערבונה ג) עמה. וזהו כעין הנסירה שזכר האר"י ז"ל ד). ענין המצרים שבין המדות וטשטוש גבוליהן הוא מכמה סבות. פעמים המדה סמוכה לחברתה, מצד שצויריהם השטחיים שוים הם, וכל מדה אי-אפשר שיקנה האדם אותה כ-אם כשיציירנה ציור חזק, וכשלא ישלים את ציור המדה המבוקשת בברור גמור יצא יותר. מהמדה המבוקשת ממנו, או פחות, מהדומות לה בצויריהן השטחיים רק לפום ריהטא. וצריך לזה חקירה פרטית על כל המדות ועניניהן, איך הן מתמצרות אלו באלו וע"י מה הן מתמצרות, כדי לדעת אפשרות הפרדתן. אך הלימוד הזה יכול להיות מתחלף בכל אדם, שיש נפשות שסדרי המצרים במדותיהם מחולפים מבנפשות אחרות, וזה ראוי להמצא מצד חלוף הדעות והצוירים המתחלפים באיש מבמשנהו. ומ"מ נראה שיש למצא כללים קרובים באופן שיהי יותר קל לכ"א לברר דרכי המצרים ולדון על הפרט ללכת בדרך טובים. גם כ"א ימצא הרבה ענינים קרובים לו ולבני גילו, וגם הרבה דברים ראוי שיהי בהם שורש כללי. מכלל מדות הנפש. המחויבות אל השלמות, היא ג"כ מדת הגבורה, שהיא גבורת הנפש, שא"א כלל שיהי מכלעדה שלם באמת בדעת ויראת ד'. ומכש"כ שא"א מבלעדה לבא להשגות נכבדות. ומכלל מדת הגבורה הוא, שכל דבר שכבר הסכים בנפשו, שצריך להשתדל בו מצד חובת שלמותו, תהי' ההסכמה חזקה אצלו, ולא יקוץ בכל פרטיה הרבים וגבורת נפשו תדריכהו, שיעשה בחשק טהור את המעשים הגורמים לבצע תכלית נאה גם בהיותם בדרך רחוקה. כי בלא מדת הגבורה אמנם באותה שעה שתתישב הנפש מיראת ד' וחיוב זהירות המצות תתלהב רוחו לשקוד בתורה, לדעת כבוד יוצרו ואופן עשיית הטוב כעיניו, אבל כאשר ימשך בעומק הפלפולים ומרחבי הקודש של ההתפשטות וההסתעפות כבר אזלה הלכה לה אותה ההתלהבות שבאה ממקור הציור הראשון. וצריך שמדת הגבורה תשלוט בנפש. שכל מה שהחליטה להתעסק בו בטוב לה תאחז בו ולא תרפהו, ותגדל בה השמחה התמידית, המלאה מנוחה, של קביעות בעוז העלייה, ואינה משתנית בכל עמקי מצולותיו ונבכי זרמיו. החסיד במס"י ביאר בהקדמתו סיבת מניעת ומיעוט הלימוד בעניני העבודה, כמו האהבה והיראה ותיקון המדות, שהוא מפני שהפרסום גדול בחיובם הכללי וע"כ סוברים בנ"א שא"צ לעיין בהם ביסודותיהם ובפרטיהם : אכן יש עוד סיבה עקרית ביותר לזה, והוא חסרון מדת הגבורה ה), שכשמתחיל האדם לעיין באלו הענינים הנשגבים הוא מתחרד ונחלש מצד ראותו עצמו רחוק מהשלמת החיובים הגדולים אשר בהם. ע"כ צריך לזה גבורה גדולה, שבדעתו שעיקר השלמות תלוי בהשלמת ידיעת התורה לאמתתה לא יפול לבבו ויעיין בכל דרכי העבודה והחסידות. ולא יחרד יותר מדאי מפני ראותו עצמו רחוק מהם, רק בישוב-הדעת ובגבורת-נפש יחרץ להשתדל להקנות לעצמו שלמותם. וכשתשלם לו בהם ההבנה באמתת איזה פרט נכון שיהי ראוי להתקבל אצלו למעשה והנהגה. אמנם לא בנקל יקנה האדם מדת הגבורה, ובאמתרק ע"י התורה ושקידתה קונה אותה, כמש"כ "אני בינה לי גבורה" ו). אך מי שאין רוח הגבורה נוססת בו אינו בטוח שיצליח ויעשה חיל בהרבותו באלו העיונים, שבחולשת כחו לא יוכל לפעול

בהם כראוי. ע"כ ראוי להשתדל למדת הגבורה וטהרתה ועל יסודה לבנות בנין לימוד העיונים המוסריים והאלקיים. וכן גבורת-הנפש היא מדה יקרה מאד מצטרקת לכל קנין השלמות בין בפרט ובין בכלל. אבל מעטים הם הקונים אותה על טהרתה, מפני שהיא גם מצרנית בצורה לכמה מדות רעות: כעס. גאווה, שנאה, נצחון, נקימה, וכיו"ב. יש שהיא תמצא בין אותם של שמו אל לבם יראת ד', אבל עם שכנותיה הרעות. ובאנשים שנטו שכמם לסבול עול יראה, ולא השתדלו לעיין בפרטיות תקנת מדותיהם, לא הבחינו בינה לבין שכנותיה הסובבות אותה והזניחוה כולה. אך בדרך הראויה, להפריד ולבור פסולת מתוך האוכל, כל שכנותיה הרעות תסורנה למשמעתה אל הטוב והישר בעיני השי"ת. על דרך זה רבו המדות שצריכות נסירה, שכל-זמן שהן דבוקות זו בזו לא תביאנה פרי-ברכה. אמנם ישנם כחות נפשיים שהם מתמצרים בהרבה צדדים בכחות רעים ברוב שמושיהם, וישנם שמתמצרים רק במעט רעים, וההבחנה בזה תועיל להורות הדרכים שבהם תצא המדה לחירות מבין שכניה הרעים. הענוה היא מדה טובה. כשיודע ענין הענוה ומושגה היטב ויודע איך להתנהג בה ולהכניסה בנפשו. אבל בהשקפה שטחית תמשך אחרי מדת הענוה. מדת העצבון, מפני שצירוף החיצוני הוא קרוב זל"ז, שהשמחה היא מפזרת הכחות הנפשיים והגאווה ג"כ מפזרת, אלא שהשמחה מפזרת באופן הטוב. והגאווה מפזרת על דרך רע, והענוה מקבצת ומישבת וכן העוצב, אלא שוה על דרך טוב וזה על דרך רע. וכך מדת הענוה, הטובה, מתמצרת עם מדת העצבות הרעה: כשלא יתלמד בפרטיות איך להוציא את מדותיו מהכח אל-הפועל אז כשיעלה על לבו מדת הענוה וירצה להמשיך בצורה, וצורה בא ע"י הכרת קטנות ערכו, ומדת העצבות ג"כ באה ע"י הכרת חסרונותיו, ע"כ תבאנה לו שתיהן ביחד והעצבות תערבב ותקדיר כל נועם הענוה וזיוה. ובאמת אע"פ שמצד חסרונותיו כמו דרך אחד להן אבל בעומק שרשיהן הן רחוקות מאד זו מזו. כי העצבות לא תבא כ"א אחרי החליטו היות ערכו האישי מרומם והוא ראוי לגדולות, ולמורת-רוחו הוא מוצא בעצמו חסרונות ומחסורים, שלא כראוי לו, וזה בודאי מדאיב לב ונפש, ואין בו ממדת האמת. אבל הענוה באה אחרי ידיעתו שאין ענינו בעצמו ראוי אל שום גדולה וכל גדולה וטובה שתגיעהו היא חסד השי"ת עליו: אז יהיה שפל בעיניו ונגרע בערכו אבל עצב לא ידע, רק ישמח במנת גורלו. ומעט הטוב אשר ימצא בעצמו יודה לד' חסדו עליו, וגם יזדרז לקנות עוד הרבה מעלות חמודות, שכיון שרואה שעם היותו בלתי-ראוי מצד עצמו גבר עליו חסד השי"ת להיטיבו, כזאת יספיק ג"כ להקנותו גדולות ונפלאות מאלה.

ב. פירוטי יסודות המדות - מדת הגאווה

בכל המדות כאשר נחקור לדעת עיקר שרשו, איך להזהר מאיסוריהן וללכת בהן בדרך הישרה, צריך להבין חומר המדה מהותה וצורתה, והנה כמו שאנו רואים שכל החמרים הגשמיים מורכבים מיסודות וגם היסודות בעצמם מורכבים, וכפי הכלל האמתי שהודיעונו חכמי האמת שאין מציאות פשוטה זולת המאציל א"ס עכה"ע ב"ה, ואפי' הספירות העליונות מורכבות וממוזגות מכללות המדות של מעלה, ש"אין דבר שבקדושה פחות מעשרה", וע"כ צריך להבין את החומר כמו שהוא בעיקר הרכבתו, וכמו-כן גם המדות שבנפש מורכבות מכחות יסודיים וכפי הרכבתם ישתנו. וצריך המעיין לדעת האמת לחקור על פרטי הרכבתם ומחלקותיהם. כן גם מדת הגאווה בודאי, כמו כל המדות, חמרא אינו פשוט אלא מורכב מתכונות פרטיות. אמנם מי יודע אם נמצא כל היסודות שמהם הורכבה, והלא גם בחמרים אין אנו בטוחים אם מצאנו כל היסודות, (אע"פ שיש מונים כעת ס"ג יסודות ומתאים הדבר ע"פ דברי הקבלה ז) שעיקר הבנין הוא מס"ג דבינה, מ"מ הלא יש מילויים דמילויים לכמה בחינות), מ"מ כל מה שנוסיף בזה דעת נוסף לקח, וכשנרגיל עצמנו בשלמות הידיעה בזה יקל עלינו עול הזיכוכ. ונראה שהיסודות המובנים בתחלת ההשקפה הם: א' אהבת עצמו במדה גדולה מאד, שרוצה למשוך כל נעימות אליו, ב' כח

דמיון מטעה להגדיל כל מה שיש בו בהרבה כפלים מהמדה האמתית, ג' עוד טעות דמיונית, שע"י מה שיהרהר בלבו ויחליט חשיבותו יהי' באמת חשוב ומוצלח. אע"פ שבאמתת המציאות אינו כן, ע"כ יתגבר לאמת ילהחזיק דמיונו 'זה בציור ובדבור ומעשה, ד' כלל-הכל הוא סכלו" בידיעת מהות המעלות האמתיות מה הן. ובודאי נמצא לזה עוד פרטים ופרטי-פרטים, אבל אלה כפי-הנראה לא תבאנה הגאווה בלב מזולתם ולא תתרפא כ"א בהפררת היסודות הרעים האלה ולצרפם בכור האמת.

ג. הגאווה והענוה ומעמק שרשן בלב ובנפש

יש שורש מיוחד לאהבת הגאווה במעמק לב האדם, והוא נלמד מלשון הכתוב שאמר: "הוי עטרת גאות שכורי אפרים" ח), והמשיל את הגאווה לשכרות, ונראה ששרשם הרע אחד. יש הפרש גדול בין מה שרוצה האדם השלם המכיר-האמת להמשיך לעצמו לבין מה שרוצה הסכל להמשיך לעצמו, ומשורש זה מתחלקות אח"כ תולדות המעשים והמדות. שורש-הדבר הוא, שהחכם כוסף אל הפנימיות של הטוב, מתוך שמכיר אותו ויודע שאך הוא הוא הטוב באמת, והסכל כוסף אל החיצוניות של הטוב כפי מראהו השטחי, מתוך שאינו מכיר את הטוב המעולה שבפנים. וע"כ קצרה דעתו להבין החסרונות שיש בהטוב החיצוני. והנה הבורא ב"ה שם בנפש כל החיים לאהוב את החיים מפני שהם טובים. וערך החיים הוא בודאי מצד הטוב, שהרי בחיים בחר הא' הטוב להיטיב לברואיו. אמנם מהות החיים הלא היא ההרגשה ממציאיותו, וככל מה שירגיש מה שמחוץ לו ביותר כמות ואיכות כן תגדל מדת החיים. מפני שהנקודה היסודית של החיים היא הרגשת מציאותו. אבל עילויה וגדולתה הוא בהרגשת מה שמחוץ לו ביותר כמות ואיכות, שאם יהיו הדברים המורגשים לו יותר רבים ויותר מעולים ונכבדים כן יגדל עילוי החיים. וכיון שחשיבותם של הדברים המורגשים מעלה היא את ערך החיים, הרי אהבת החיים הטובים ממשיכה את ההשתדלות להעלות את הדברים המורגשים ולהשביחם. והנה את הנפש המרגשת בראה ד' ית' בתכונה חשובה ונפלאה, וא"כ גם עצם נקודת-החיים שבנפש, מלבד מה שהיא בעצמה המקבלת ענין החיים, הרי כבר יש בחשיבותה חלק עקרי של החיים, המורגשים ומשיגים, שהוא דבק בה ביותר מבכל שאר המורגשים, ע"כ כל מה שישתדל האדם לעשות את נפשו יותר חשובה ובעלת תכונות יותר מעולות ישיג תיים יותר מעולים וטובים. אלא שאיז כל שלמות אשרו תלויה רק בזה לבד, כי סוף-כל-סוף אין נפשו כ"א נקודה מרכזית נגד סביבת מרחבי אין-קץ של המושגים לה זולתה. ע"כ לע ישתדל האדם שיהיו כל הנמצאים, שהם המושגים לו, יותר מעולים ויותר חשובים, והש"י הטוב-לכל נתן זה ביד האדם. כיון שברא אותו בתכונה כזאת. שעליו לבדו מוטלת השתדלות שלמותו, משא"כ בכל הנבראים העליונים. שטובם נשפע עליהם מזולת השתדלותם, והיתרון הזה איננו בחוקם כ"א כפי השליחות שמשלחים. אמנם היותר עקרי בשלמות האדם הוא ההשגה בזיו האור האלקי, שחנן הוא ית' אותנו לגלותו לנו ושם בירינו להוסיף כח במעשינו בפמליא של מעלה, וא"כ לעולם צריך שתהי' מחשבתנו פונה לעבוד את יוצרנו ב"ה במה שנתקן את הארת הזיו המאיר לנו שתהי' ביותר עילוי וביותר חשיבות, וזה בא ע"י העבודה השלמה בקיום התורה והמצוות בלב שלם ובשקידת תלמוד תורה, וראוי שלא יערוג לבבנו לעולם כ"א לראות מלך ביפיו ולתת כבוד לשמו, כי באור פניו חיים ח* זאת היא המחשבה הממוצעת, שלא עלתה עדנה לגרם שלמות כבודה בעובדיה, אבל פתח טוב ויפה הוא להתחנך בדרך זה. ורחמין למבעי מאלקא דשמיא שיאר פניו אלינו להעלותנו מזאת העבודה אל העבודה השלמה והרצויה שעיקר הכבוד העליון האמיתי תלוי בה ט). נחזור לדברינו ששורש אהבת החיים הטובים הוא שורש השלמות והפתח לו, וע"כ הוא מושרש מאד בכל נפש ועל יסודו בנוי הבנין של הנהגת הנפשות את עצמן. אמנם איך יהי' ציורו של המעולה וחשוב בחיים שאליו תערוג הנפש. כלל גדול הוא כי כל דבר טוב ונכבד וחשוב

כשהוא במקומו הנכון ומושג במדרגתו לעצמו נמצא בציורו מצב המנוחה השלמה, ושלוה והשקט, ונחת-רוח נעימה עוברת ומרחפת וממלאה את כל חלל החי המשיגו; אבל המשקיף מרחוק על הלבוש של הכבוד ההוא וענינו. משיג ענין רעש והעדר מנוחה עם תכונת המעלה והנועם. והנלבב כשהוא מבחין, שאין טובה גמורה עם השלוה וההשקט ורובי השפע במנוחה שלמה, הולך הוא להשיג חיים כאלה ולא ימצאם כ"א עם הידיעה האמיתית והעבודה השלמה עם תקון כל המדות כולן בתכלית הטוב והקדושה, והסכל מקבל את ציור המעלה וכוסף לה כמו שהוא מצטייר בלבבו בציור רעש והרגשה דחופה ובולטת הרבה בחושיות גסה, ולא ימצא אותה כ"א בהתגלות לבו בהשבעת הכח הדמיוני וזנות הלב. ורב כוסף למרחבי ארמנות וממשלה רחבה על כל זולתו. אמנם הנאת אכילה ושתייה ויתר תענוגי החושים הם רק מורגשים לשעתם ברעש והרגש גס, שלזה תתאווה הנפש הפחותה. אבל "בטן רשעים תחסר" ט*) כי אינו יכול למלאות נפשו תמיד עמהם, ע"כ ביותר יתגבר בו החפץ אל הרגשות הרוח שהן מתמידות יותר, ומהן הרגשת השכרות שמרגיש העדר המנוחה ועסקי המחשבה בבלבול הדמיון בפעל-רעש, וזה יחשב אל הסכל ענין חיים חזקים. אבל יותר מתמיד מזה הסוג הוא הגאווה, שמרגיש את עצמו ושמוח שמחה גסה בכל מה שיוכל ליחס לעצמו מעלה והצלחה, וטבע אהבת עצמו מושכתו להתמיד בזה התענוג הנבזה, שהוא תענוג חמרי ודמיוני בנוי על שקר ותהו, וכשמרגיש הנעימות הגסה הוא מתאמץ להגבירה במה שיתמיד לצייר לעצמו הרבה גדולות ונפלאות ומעלות והצלחות, שאין בו אפילו שמץ מהם, ומה שיש בו הוא מגדיל אלפי מונים עד שמסתבך הרבה בשקר, ורוחו מתרגלת להיות גסה עליו, וכל עילוי וכבוד שיעבור על דמיונו הכל מיחסם לעצמו כדי להתענג עליהם בעונג דמיונו הכוזב. איש כזה לא יבא לידי חכמה אמיתית. ולא יוכל לטעם טעם עבודה לפי האמת, ומשחית נפשו מעיקר תכונתה. ע"כ יעמול האדם להשיג דעת אמת, ועינו תמיד על מה שחסר ממנו להשלמתו, ונפשו דבקה באהבת צור-עולמים שהכבוד שלו ועוז וחדוה במקומו, ולא יבא לעולם לחשוב על מה שאין בו שיש בו. כי אושר שמחתו המבוקשת הטוב האמיתי והשגת הדעות הטהורות והמדות הקדושות לאמתתן, ומה שיש בו לא יתגדל בציורו כלל יותר מהאמת, מפני שאינו חפץ כ"א בהשגה שקטה ונעימות שלוה, ואין שקט ונעימת קדש כ"א בהנחת הדברים על מכוניהם ואמתתם, ועם ידיעתו גודל מה שחסר לו מהשלמות לא תמנעהו כלל משמוח בהמעט שיש לו, שכיון שדעותיו ומדותיו הולכות על דרך חשבון האמת אין רעיון אחד מעכב את חברו כלל. אבל הסכל, שאינו מרגיל עצמו להבחין ענינו ע"פ האמת, אי-אפשר לו שישמח כ"א כשיצייר בדעתו שאין לו שום חסרון, וכיון שיצייר איזה חסרון בעצמו תתבלבל אצלו שמחתו אפי' ממה שראוי לשמוח בו, והוא מפני שאין שמחתו תלויה בידיעה אמיתית כ"א בציור דמיוני, וכיון שהדמיון מצייר לו חסרון שוב אין לו מקום לשמחה, כי הדמיון הוא קרוב לחומר בטבעו ואינו רחב בגבולו שיקבל הציור של מעלת האמת עם ציור החסרון בבת-אחת. משא"כ הידיעה של השכל הצרוף, שנחלתו היא בלי מצרים דחוקים ומניח כל דבר על מכונו ואינו זז משמוח בחלקו הטוב עם עוצם כוספו למלאות חסרונותיו שמרגישים מאד. "וענוים יירשו ארץ והתענגו על רב שלום" ז).

ד. פרטי מדת הגאווה והכבוד, בדבור ובמעשה

בכלל המצוה, של איסור הגאווה, הוא להתרחק מכל דבר שמעורר את מדותיו ותכונתו לגאווה. ונראה ברור, כמו שמצינו נבול-פה באיסורי עריות הוא דבר שהיה בכלל ויצא מן-הכלל ללמד על הכלל כולו, כי הוא-הדין שאסור לנטות בדיבוריו למה שמעוררו לכל דבר איסור שקרוב לנטי. וכמו שבני"פ ע"פ מש"כ בצדק החסיד במסלת-ישרים יא), שעיקר הדין הוא שהאיסור הוא מצד ערותו של דבור בעצמו ולא מצד הרגשת הבאתו להאיסור עצמו, כן גם בכל ענין דבור שכפי שהנוהג הוא מעורר את הלב לאיזה דבר רע כמו לגאווה וחנופה וכיו"ב, ואף אם יאמר האדם שאינו חושש על זה מצד טבעו מ"מ באיסורו קאי. רק

לחסיד גדול מאד, שבמדרגות הדורות הקדמונים, י"ל שהותר אם רואה צורך שעה לכך, כדאמרי בר"פ פליגא דידי אדידי (ב). ועדיין צ"ע אם הדבר מוחלט, שאולי איסורי הפה מצד עצם האיסור הם, כדמצינו בכה"ג בעריות (ג) ובשבת (ד) ובמסירה (ט), שהדבור אסור, וכמו-כן בע"ז טז) הוא איסור עצמי, וי"ל שהוא הדין בכל האיסורים. ועכ"פ לאותם שהאדם נוטה להם בטבעו. נמצא מי שמדבר דברים שיביאו לידי גאווה יש בידו שני איסורים: גאווה ונבול-פה של גאווה; ואם אינו מביאו, עכ"פ מאחד לא פלט. גם גרוי יצה"ר בנפשו פשיטא שלא בעריות בלבד הדבר כ"א בכל מה שהי' טבעו שוקט ונח כבר והוא ע"י מעשיו מכניס עצמו בדרך המביאו לרע, אין מכניסים אותו במחיצתו של הקב"ה (ז) לפי ערך הרע המשובב מזה. אמנם אם במקום דבר-מצוה צריך לדבר דברים שנראים כגאווה. מותר מצד כללא דעשה דוחה ל"ת, במקום שא"א לקיים שניהם, דהיינו, כשירגיש בעצמו שא"א לו בשום אופן שיביא תיקון הנרצה לו כ"א ע"י דבריו אלה, אז מחויב הוא להזהר שלא יבא לידי העצם של גאווה, והענף הותר בדיחוי ענף העשה שדוחה אותו. ובכלל איסורי הגאווה, שדבור הגאווה אסור אע"פ שאינו מביא לגאווה, כן מוכח מסוגיא דפי' אלו דברים בפסחים, דאמרינן מהלל ודבורה שכל המתיהר אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, אם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו, והרי רק דברים היו. ואין ראוי לחוש שצדיקים כאלה באו לגאווה בלבבם ומכחה דברו, אלא שעצם הדבור הוא בכלל האיסור. או יותר קרוב לומר שלפני יודע תעלומות גלוי שא"א שידבר דברי גאווה ולא יבא לה מעט מהמעט עכ"פ. והוא אסור במשהו (ח). עכ"פ איך שיהי' הדבור אסור. ונמצא שסיפור שבחי עצמו ומעלותיו, בין בעניני תורה וחכמה ובכל מעלה טובה, אסור מצד עצם איסור גאווה. ולא הותר כ"א לחסיד גדול במקום צורך גדול, כדהותרה קריבה בכה"ג במצוה לחסיד גדול, כדהוא קדישא (ט) דהוה מרכיב לה אכתפיה ואמר "אי דמיא עלייכו ככשורא - לחיי, ואי לא לא" (כ). וכיו"ב מצינו כמה דברים כאלה שהותרו לקדושים לצורך שעה, ואין מקום להשתמש בהם כ"א מי שראוי לכך ובשעה ראויה לכך. ומזה הוא מה דמצינו "לא תתני ענוה דאיכא אנא" "לא תתני יראת חטא דאיכא אנא" (כא). שיש כאן צורך מצוה שלא לקבוע משנה מוטעת. והוכיח שלא באה הקבלה בה (כב) על ענוה ויראת-חטא במעלה היותר גבוהה. וכמו כן הא דרשב"י "ראיתי בני עליי" ו"יכולני לפטור" (כג), שאלה הדברים גופי-תורה הם, כי כמה גופי-תורה ישנם בעניני נשמות וקישוריהן ומעלותיהן, וידיעת מעלתו של רשב"י היא בעצמה הלכה, ויש לה כמה תולדות וענפים מיוסדים בתורה, וכדמצינו (כד) שהראה הקב"ה למשה דור דור וחכמיו. א"כ מכלל התורה היא ידיעת דבר זה. וראה שזה הענף התלוי בידיעתענין מציאותו הוא ענף עקרי שאין ראוי למנע מבני העולם את הטוב של ידיעה זו, להשלימם בחלק-תורה זה. ולפעמים הותר לחסיד גדול לשבח עצמו כדי שיתקנאו במעלתו, וקנאת סופרים תרבה חכמה, וכפי שרואה התועלת היוצאת מזה, מה שא"א בזולתו, כן יגדל ההיתר בהרחבתו. ומזה הסוג דברי אביי: "הריני כבן-עזאי בשוקי טבריא" (כה). אמנם שמירת הראוי לפי ערכו באמת, כשהוא בלא הטעאה (כו), נראה שאין בזה משום גאווה כלל. ואדרבא מצוה נמי איכא, והרי דעת פוסקים (כז) שאסור לותר על כבוד הבריות אפי' במקום מצוה, ודי לנו ללמוד ממה שהתירה התורה לבטל בשו"א"ת משום כה"ב מצות דאורייתא. וחשו חכמים בדבריהם לבטלם אפי' בקום ועשה (כח). וכבוד הבריות נערך בכל אחד לפי מעלתו ומצבו. בזמן שיהיו מדותיו מיושבות כראוי ויכול לדון על עצמו מבלי טעות. וע"ז נאמר "אל תחמוד כבוד יותר מלמודך" (כט) שכונתו: הרגלך, כי הכבוד המורגל הוא כבוד הבריות, אלא שישמור עצמו שלא יפת לבבו לעלות במעלות גדולות כדי שיהי' לו יותר כבוד מצד מצבו. או שיהי' לו במצב שהוא בו יותר כבוד מכפי הראוי לו. ואלה המה שני חלקים מושחתים, שיש בכל אחד צד חומר. כי המתאוה וחומד כבוד. כשהוא במצבו. יותר מכפי מצבו, אע"פ שאינו שם לבו להיות במצב יותר גדול, הוא דבר מגונה מאד, ואין שום שלמות נמשכת לו כמעט. שהרי כיון שרוצה בכבוד יותר מהראוי למצבו ושלמותו הרי לא יוסיף שלמות בעצמו, ששיגהו בה זה הכבוד. שהרי יש לו בהשגתו הכבוד המגיע לשלמות כזו, אלא שבהרחיבו

בסכלותו נפשו כשאלו (ל) יהי כל ימיו כעס ומכאובים ואפי' אינשי ביתיה לא מתקבל לא). אבל אין המדה כזאת יכולה לפרוץ כ"כ גדרות עולם, כיון שעכ"ז נפשו טובה עליו במצבו כמו שהוא. אבל האיש שתמיד אינו מסתפק במצב שהוא ורודף דוקא למעלה יותר גדולה, מפני שאין הכבוד שמגיע לו במצבונדאי לו. קצת טובה יש בזה, שעכ"פ תביאו להשתדל קצת בהשגת השלימות, אבל השלימות הזאת תהי נשחתת עם רוע תכונתו, ולעומת זה תגדל ההריסה בזה. שהרי למי שמרחיב נפשו לב) לעלות אין מעלה גבוהה ממעלתו. אין לדבר קץ ותכלית ולעולם לא ימלאו מאוייו, ואין קץ לכל הדרכים שירחיב ע"י חכמת יצרו להשיג מבוקשו, וכמה תוכל להתגבר מדה רעה זאת על נפשו להשחיתה לאבדון עולם בהרחקתה מאור האמת. ולפיכך נראה שמתחילה ירגיל האדם עצמו שלא להתאוות כלל למעלת מצב יותר גדול ממה שהוא בו. ואח"כ יעיין בדרך בקשת הכבוד במצבו שהוא בו, כמה הוא מהראוי והחיוב וכמה יש בו מהמיותר והאסור. ובאופן סלוקן של שתי הרעות האלה מתוך לבו של אדם נראה שאין רפואתם שוה, כיון שאין תכונותיהן שוות.

ה. איסור מכשול-לפני-עור (במדות לג)

לעני"ד נראה שיש איסור מכשול-לפני-עור גם במדות. אע"פ ששמעתי משמי" דגברא רבא שאין במדות משום לפ"ע, לא אדע טעמו של דבר. שהרי גם בעצה שאינה הוגנת יש איסור מכשול-לפני-עור. אלא שבמדות אינו מוכרע כ"כ, שהרי דין לפ"ע הוא דהיכא דאיכא למיתלי בהיתירא תלינן (לד) וחזינן שאין הספק בכלל אזהרת לפ"ע, ואפי' במיעוט תולין, שהרי רובא לרדיא ומ"מ יכול לתלות שלקחה לשחיטה. א"כ כל זמן שאין אנו יודעים שדבר זה יביא למדה זו אסורה איכא למתלי בהיתר, ואפי' אם יתעורר לאיזו מדה שהיא רעה ברובה מ"מ יש בכל מדה דרכים לטובה, וא"כ י"ל שישתמש בדרכי הטובים, ובהיתירא תלינן. אבל במי שברור לנו, שבהתעוררו לאיזו מדה הרעה ברובי שמושי' ישתמש בה ברעתה, ה"ז איסור גמור ככל איסורי תורה, שמצוה עלינו להרחיקו ואסור לגרום כל דבר שיביאהו לזה. והרי אפי' שמא יבאו לעשות מצוה שלא מהמובחר (לה) חשש ריב"ז בפ"ק דבב"ת לו) שלא להודיע להם את חלומו, וכן מצינו שאפי' גזירות וסייגים של מראית-עין לבד גזרו חז"ל במדות, ועאכו"כ לשאר הסייגים, והלא איסור מראית-עין קל משאר הסייגים כדמוכח מדברי הפוסקים בריש הלכות בב"ח לענין חלב שקדים בבשר עוף. וכגון דמצינו מתחזי כרעבתנותא (לז). דפריך אבצע אכולה שירותא, בפי' כיצד מברכין, ומשני כיון דכל יומי לא קעביד הכי, אבל לולא זה מחזי כרעבתנותא ואסור, וכן מחזי כיוהרא גזרו בכמה ענינים, ואפי' לבטל מצוה דאורייתא בשוא"ת גזרו משום מראית-עין של איסור גאוה. שלא מצינו גזירה כזאת לבטל מצות עשה משום מראית-עין הקלה משאר גזירות, והרי חתן הרוצה לקרות לח) כיון שיודע בעצמו שיכול לקרות ואינו טרוד ואינו מבטלו משמחתו, למ"ד העוסק במצוה ל"א כ"א כשאינו יכול לעשות שניהם, ומצד לא כל הרוצה ליטול את השם פוטרו רשב"ג ואוסרו. א"כ כש"כ שסייגים אחרים וגזירות קרובות חובה הם, אלא שאין הדבר מסור כ"א ללבו של אדם לשום ארחותיו ויראה בישועתו של הקב"ה (לט).

(א) ע"י אכות פ"ו ומלבשתו עונה ויראה ושם בדרך-חיים.

(ב) ע"י משלי כד ד, זהר משפטים קכג.

(ג) עבודה זרה לט.

(ד) עץ-חיים שער הכללים פ' יג. שער כט שער הנסירה.

(ה) ע"י אורות-התשובה טו ה.

(ו) משלי ח יד. אבות פ"ו.

(ז) עץ-חיים היכל א שער א פרק ג ד. מכוא שערים שער או"א פרק ט, דעת חכמה ידיעה ג סי' כח.

(ח) ישעיה כח א.

- ח*) עי משלי טו טו.
- ט) עי למעלה פרק ב סיי ד ה.
- ט*) משלי יג כה.
- י) תהלים לו יא, סוכה כט.
- יא) בפי יא שם בעושק וגזל שהגורם הוא בעצמו בכלל האיסור. ובירושלמי תרומות פ"א ה"ד : ערות דבר - ערות דבור, וכעין זה ברש"י שבת קנ. ד"ה ערות. ובסי' חרדים פרק ד מל"ת מט דבור-נבלה ענף מצוה. ומהא דשבת לג בעון נבלות הפה משמע שהוא ככלל העיקר דדאורייתא ככל הקודמים שם, וכד' השאגת אריה בסי' כד לענין ברכת-התורה, שלפי חומר העונש הכולל במניעתה מוכח שהיא דאורייתא.
- יב) שבת יג.
- יג) שם לג.
- יד) שם קיג.
- טו) כבא קמא קיז.
- טז) סנהדרין פ"ז מ"ו.
- יז) נדה יג. בבא בתרא צח.
- יח) עי אגרות אג' סח יב תשרי עתרי"ו.
- יט) עי פסחים קיג : רבנן קדישי. ויבמות כ מקיים ד"ח הוא קדוש ובנדה יב צנוע.
- כ) כתובות יז.
- כא) סוטה מט :
- כב) אולי צ"ל כ"א על וכו' היותר גבוהה.
- כג) סוכה מה :
- כד) ויקרא-רבה פי כו. וכמו במגילה יט : שהראה הקב"ה למשה דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים וכו' כה) קדושין כ.
- כו) עי מסלת ישרים סוף פי י.
- כז) עי שו"ע או"ח סי' יג סעיף ג ומג"א וט"ז.
- כח) עי ברכות יט-כ.
- כט) אבות פ"ו מ"ד.
- ל) עי ישעיה ה יד.
- לא) ככא בתרא צח.
- לב) אבות פ"ה מ"ט, משלי כח כה.
- לג) מהרי"מ חר"פ זצ"ל : אמר אאמו"ר הרב זצ"ל שלא מצא אח"כ בספרים מי שהזכיר ע"ד איסור מכשול-לפני-עור במדות רק בסי' פלא-יועץ (אות ד' דבור המספר שבחו של אדם).
- לד) עבודה-זרה טו.
- לה) שלא לשמה. לון ד' י.
- לו) ברכות לט.
- לח) שם יז :
- לט) מועד קטן ה.

פרק ד. חשבון הנפש בעבודת ה' והערכת מדרגותיה

א. מהות חשבון הנפש

מהות חשבון הנפש הוא שיהי האדם נושא-ונוטן בשכל על כל עניני נפשו וחיוב עבודתו לאלהים ית'. אבל ראוי שלא לשכח כי אין החשבון מענין המדמה אלא ענין שכלי צרוף ומבורר, וכמו שבכל חכמה וידיעה שבעולם אי-אפשר לישא-וליתן בה כי-אם כשתהי' לו מתחילה ידיעה מבוררת ברוב פינותי העיקריות עכ"פ, ואח"כ יוכל להוציא תולדות מכוונות, כן לתכלית אפשרות חשבון הנפש הכרחי הוא מקודם לברר וללבן אצלו הידיעות הדרושות לזה, שתהיינה ברורות בשכלו וחרותות בלבבו, ואז יוכל לחשוב בהן ולא תחלש נפשו כ"כ בהשתוקקה לחשב חשבונה, כי תמצא די שפק הדרוש לה לצורך החשבון. והנה נראה שיש טעות מצויה בכמה בני-אדם, שכל דבר מקרי נתפס הוא כעצמי, - וזהו ענין היצה"ר - , ובזה הדבר רגיל שאחרי בירור החשבון וצמאון הנפש באמת לישר דרכי ע"פ רצון הבורא ית'. בראותה עד כמה הרחיקה מדרך הקודש תחלש ותתביש ותתעצב וירך הלב. וכל-זה, אע"פ שאינו טוב בעצמו, מכל-מקום הוא מקרה נולד מבירור החכמה והידיעה של חשבון הנפש, וגורם שמצד שלמות הנפש להרחיק ממנה אלה ההפסדים, שהם החולשה והבושת העודפת ומכש"כ העצבון ורך הלב א), 'היו אלה לה למעוררים ומחזיקים יותר אל הדרך הטובה והישרה. כי הנפש ההולכת בתם ויושר בדרך השם ית' לא תחלש רק תחגר עז והדר, ולא תתביש ב) רק תרומם קרן בכבוד אשר עטרה בו מאלוה כל הנפשות יתעלה, לא תתעצב כי חדות ד' מעוזה ג), ולא ירך לבבה כי מגדל עז שם ד' ז) לצדיק מתהלך בתומו ה). אבל הנגשים אל דרך השם ית' ורצונם ללכת כארחות חובות הלב בלא תלמוד הקודם למעשה יטעו בהלכה זו, ויעלה על לבבם כי החולשה והעצבון זהו מעצם החשבון הנפשי והיראה הצרופה, אבל הנפש לא תקובל עלי בספ"י מה שהוא נגד חוקה, ע"כ יהלכו קדורנית ולא יוסיפו עבודה וחכמה, וע"ז נאמר ו) "עמל הכסילים תיגענו אשר לא ידע ללכת אל עיר". ע"כ ראוי לשנן ללמוד ולעיין שרשי היראה ע"פ עומק דברי חז"ל והשכל הישר שחנן השי"ת את האדם, ככל משפטי התורה שאנו דנים בפרטיהם באמצעות השכל הישר והזך. אך לא יסמוך על בינת עצמו, להגיע עד עומק פרטי מעמקי חכמת הנפש. שהיא צד אחד מתלמוד העבודה, ועאכו"כ שצדה השני הוא החכמה האלקית מעניני ההנהגה הכוללת, שרבו ועצמו ראשיהם. אבל מ"מ לא השא (ז) הקב"ה חכמה מלב האדם לגמרי ובהשענו על חז"ל וחקרו עומק דבריהם וע"פ מסילתם הרבה ישיג בשכלו לבדו ג"כ.

ב. חשבון הנפש לעיון ולמעשה

בחזה"ל פ"א משער חשבון הנפש אמר שכבר הוזהרנו על חשבון הנפש, שהוא ההשתדלות בינו לבין שכלו במה שיש עליו מהחובות. מהכתוב האמור "וידעת היום והשבות אל לבבך כי ד' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד". והכונה אע"פ שענין החשבון יוצא הרבה למעשים, ולכאורה אין בפסוק זה זכר למעשים, אמנם ממה שאמר "בשמים ממעל ועה"א מתחת" רמז כי כיון שהוא ית' אין עוד מלבדו בשוב"א, הנה מצד מה שהוא "בשמים אין עוד" ראוי שכל עניני השכל ילכו רק למען כבודו, ומצד מה שהוא "בארץ אין עוד" החיוב שכל עניני המעשים הארציים ילכו רק למען כבודו. וזה באמת הוא דבר גדול שצריך האדם להתישב ע"ז, כי לפעמים מצד הציצו בעיוניות, וירגיש כבוד השי"ת מעט. יפתהו לבבו כי זולת התגלות הלב ח) אין עבודה ח"ו, ובאמת צריך לעקור רעיון זה מן הלב. כי הוא מפסיד מאד. אמת הדבר כי אין צריך האדם להשליך עניני לאחוריו ט), ומה שהוא משער בכבוד קונו ית' הוא דבר קדוש ונשגב. מ"מ כל פרטי המעשים ות"ת בהלכות קצובות, שהם קדשי הבורא ית', הם הם עיקר העבודה, ואפילו שאינו מרגיש בהם התגלות-לב הוא רק מפני שעוד לא הורגל ולא נתקדש לדבקה ברצונו ית'. אבל

אחרי שיזכה לדבק עצמו בשם-קדשו, תיכף כשיתחיל לעשות דבר שהוא רצונו ית'. שכל העיונים שבעולם וכל החכמות אינם כ"א דרכים להשגת רצונו ל', וכיון שהוא עסוק ברצונו מה דמות נערוך למעלה זו. והכל הוא ע"פ החשבון שגם בארץ מתחת אין עוד מלבדו, וידע שרצונו ית' בכל דבר טוב, וכל דבר רע הוא מרידה ממש, ויסתכל כי כל מה שאין אנו עושים נגד רצון אדם נכבד אינו כ"א מצד פנימיות רצונו, לא מצד גופו, וא"כ איך אפשר לעשות אף כדבר קטן נגד רצון אדון כל, שכל חיי העולמים הוא רק רצונו הגדול יתברך שמו.

ג. הערכת המדרגות בשלמות ובעבודה

כבר אמר החכם (יא) שלא תפרד הדאגה ממי שרוצה לעלות מעלה שהיא למעלה ממנו. ודבר זה יש לו כלל ופרט. הכלל הוא, שאינו מוצא מנוחה לנפשו מפני שלא השיג את המעלה שהיא רחוקה. וזאת היא מדה רעה. ואינה נמצאת באדם כי-אם מצד חסרון דעת שזה העוצב ומניעת קורת-רוח בעצמו לא ימצא רק מתוך שאינו טורח להשכיל מה היא זאת המעלה, שהוא דורש מנפשו ומתעצב על הימנעה, מה הוא גדרה האמתי ותנאיה. אם היה מתישב בזה כבר היתה נפשו מאירה באור הדעת הזה, והיתה משתלמת באור שמחה וקורת-רוח של טוב-לב יב), מפני שממילא היו מתגלים לו הדרכים ההולכים לקנות את מצב השלמות הנכסף, וכיון שאדם בא, אל דרך כבושה כבר פוסק מלבבו עצב גדול אע"פ שלא הגיע עדיין למחוז חפצו. אבל כיון שאינו יודע מה שהוא עצמו מבקש, אי-אפשר שיתגלה לו שום דרך להארתו הרוחנית, והרי הוא יושב בחשך ובדאבון נפש משמים. על כן יקח לו האדם זמן להסתכל בנפשו מה הוא מבקש לשלמותו ובאיזה דרך יש לצייר הצלחתו, וכיון שיעיין בזה יפתח לו השי"ת שערי אורה, כי "טוב וישר ד' ע"כ יורה חטאים בדרך" (יג) וגו': באופן זה לא יהי לעולם חשקו אל מעלה שהיא למעלה ממנו, שכיון שהוא מכיר את המעלה ויודע את עניניה ותנאיה שוב אינה למעלה ממנו. אך כל-זמן שלא יתישב בדעתו להשכיל את תכן מבוקשו, ותצטייר לו צורת הדבר רק בגולמה, יוכל לבקש מה שהוא למעלה ממנו הרבה. וע"כ הוא בדאגה ועצב, וגם מה שלא יהי למעלה ממנו. כשיתברר לו על תביעת נפשו, יהי בלא עיונו, למעלה ממנו, שתביאהו לדאגה. הפרט הוא, שלא יבקש משום מעשה ושום לימוד ושום מחשבה שיצטיירו בלבו ציורי מעלה וקודש יותר ממה שהוכן לו מקודם לזה. ואם אמנם ראוי שיחשק לעלות בציורו, אבל לא תגבר עליו הדאגה שידמה לו כאילו אם אין הציור ההוא מתישב בלבבו אין לו שום שלמות במעשה. ובאמת קיום המצות ולימוד תורת ד' הם כה גבוהים עד שהם משלימים את הנפש הרבה יותר מכל שלמות המצטירת באדם, והם בעצמם מהווים את השלמות האמתית. וכללו-של-דבר הוא, שכל זמן שלא יבקש האדם כ"א ללכת בדרך השי"ת. לעשות המצות ולשקוד בתורה ולקדש עצמו מלמטה, וכן בענין התפלה לכיון רצונו לענין התפלה ולפני המלות, הרי זה מתעלה ומן השמים יעזרוהו להתגדל בתורה ובחכמה ובמעש"ט. אבל אם רוצה שירגיש בעצמו מעלות גדולות בתפלה, שירגיש תילף דוקא השגה גדולה ונועם גדול, ואם לאו הוא מתקצף ואין רוחו מתקררת בקרבו, וכן בתורה רוצה דוקא שיתחדשו לו ידיעות ועיונים רבים בכל פעם ובכל ענין, ובמעש"ט רוצה שירגיש כהם דוקא הארה גדולה במוחו ובלבו, חומס הוא ממנו את השמחה וטוב-הלב בעבודה וימצא מכשולים הרבה על דרך השלמות. ישנם כמה דברים שהם מעלות ונוטות לקדושה, אבל מפני שהאדם נוטה אליהם ודרכי ההדרגה הנכונה והאמצעים הראויים, אשר דוקא על ידם צריך לבא אליהם, אינם ידועים וקנויים לו, יכולות אלה המעלות בעצמן להיות מתהפכות לו לרועץ. יש בכח קדושת נשמת האדם הישראלי ביחוד לדכות למעלת רוח-הקדש (יד) בענין זה טו). שישכיל דברי אמת ברורים בלא טורח חיפוש הקדמות ויציאת טיפין טיפין, ורק כמעין הנובע תמיד יהי מוחו ושכלו מלא מעניני חכמה חדשים מסודרים בדעת וערוכים בתבונה. והנה כשהגיע

האדם למעלה זו של רוח הקודש אז זאת הנטייה היא טובה וקדושה, מתוך שכבר הוא מלא בחדרי התורה וכל המחשבות שמתכנסות בו כולן מרוצפות קדושה וחכמת אמת. אבל כל-זמן שהאדם ריק מהתורה, כערכי בעוה"ר, אז כשהתשוקה הזאת מתעוררם לחשוב מחשבות מעומק הלב צריך שמירה יתרה, שעדיין אין כלי הלב והשכל מתוקנים כ"כ עד שיהיו הדברים היוצאים מהם גופי תורה. ע"כ צריך להזהר שלא לאכול פגה של המדה הזאת. גם שורש הגאווה נובע באדם מפני מעלת נשמתו, ובאמת מי שראוי לבא למצב גדול בתורה ויראת ד', עד שתהיי עליו החובה לחוס על כבודה של תורה, במדה הגונה, מצד הטבע, יתעורר לזה גם טרם הגיע למעלה זו, וזהו גאווה בחוקו, וצריך בירור ועיון איך להעמיד דבר על בריו. לפיכך יתישב האדם בדעתו וידע ערך עצמו וענין מבוקשו במעלות שלמותו, וירגיל עצמו להשכיל על כל דבר ולהיות נוטה אזנו לשמוע תורה, ותהיי התורה חביבה עליו כל דבר ודבר כחדשה וכאילו היום ניתנה מהר סיני, וע"כ ישים תפלתו לאדון כל המעשים, שיכוון דרכיו לבקש האמת וילך לבטח דרכו.

ד. פיתוח הכחות באדם ובאומה הישראלית

זה נראה בטבע המציאות. שכל כח שנמצא בכל דבר וטבעו לפעול הוא פועל בהכרח. וכיון שהוא פועל אם יזדמנו לו מצבים שפעולתו תהיי מסודרת אל השלמות ותכלית הנרצה יפעול טוב, ואם לא יתנהג כפי הסדר והתכלית יפעול הריסות ורע ע"י תנועתו. זה נוהג בין בדבר שנמצא בו כח-לפעול גדול ומסודר ונעשקו ממנו האמצעים קודם שהגיע לתכליתו, ובין במה שהכח כבר שלט והוציא פעולות גדולות והגונות ואח"כ נעשקו ממנו האמצעים להתמדת פעולתו. ויש לזה שורש גדול בדרכי הרע וההפסד של טומאת מת ונבילות וטומאות היוצאות מגופו של אדם. לכן יש ללמוד, שכל מי שיש בו איוה כח מיוחד צריך להוציא לשלמותו כפי האפשר לו. ואם לאו הרי לא די שאינו מוציא ממנו תועלת אלא הוא פועל בלבול סדרים והפסדים גדולים בכל דרכי הנהגתו. אבל מיד שהוא פועל להשלימו נמשך הכח אחרי הרצון הטבעי של שלמותו ונשקט מהריסות פעולתו. ומכש"כ שהכחות הכלליים כולם שנמצאים באדם חייב האדם להוציאם אל שלמותם, באופן שכולם יפעלו בשעתם ומקומם כפי כחם בעצת התורה בהבנת השכל. לפיכך חייב האדם לחפש בעצמו איזה כחות מיוחדים מוטבעים בו. ולא ישליך אחרי גוו כל מה שימצא בנפשו הכנה לזה. אלא יעיין ויסתכל להשתמש בהם כראוי, ומכש"כ שלא יעלים-עין מכוחות. שכבר בלא-עיון מוצא אותם לבטלם ולהרסם, מבלי תת להם מקום ועבודה הגונה וסדורה. כי הכחות מעשה ד' המה והם חזקים מאד ולא יתנו להסיג גבולם, ולא-טוב יהיה כשיבאו לפעל בלא מנהיג כספינה בלא קברניטה. וכן הענין נוהג בשלמות כללית הנמצאת לאומה, שכאשר אין הכח מוצא את הוצאתו מהכח אל-הפעל באופנים ההגונים הוא פועל הריסות גדולות. ע"כ עלינו לדעת כמה מכשולים נמצאים לנו זרע הקודש ישראל ממה שאין אנו משתמשים בכחות הגדולים שנתן לנו השי"ת שמו. הרי אנו מוכנים לחכמה גדולה, לגבורה של קדושה, לשירת קודש, לגדולה ועונה רוממה, עד רוממות מעלתה העליונה של החכמה והנבואה ורוח-הקודש (טז). ואם אין אנו משתדלים להוציא אל-הפועל את הכחות המופלאים והגדולים האלה, אע"פ שמצד שרשם הקדוש של אלה הכחות הם מסולקים ממנו בעונינו ואינם פועלים כלל, אבל הלא גם נפשנו החיונית מוטבעה לדרכים הגבוהים הנכבדים האלה, וגם גופנו מוכן לקבל הגדולות הללו, וכשאין אנו נותנים ידים להנהיגם כהוגן, שימצאו את תפקידם שהם מבקשים, הם פועלים את ההיפך ותחת בושם יהי מק יז) בעונינו. ע"כ אנחנו צריכים לחגור עוז, לפי מיעוט שכלנו וחילנו, הכשל בעונינו ונחלש מרוב הצרות ותוקף העניות והשפלות המדומה, ולהרחיב בתורת אמת דרכים אמתיים וגדולים, באופן שנמצא לתן מקום לכל הכחות הגדולים הנמצאים בנו לעבוד בהם את ד' אלקינו, הרוצה כבודנו ובבחירתנו לטובה ולקדושה. ואנו צריכים לבאר היטיב את דברי הכחות הללו, שהוא באמת כמוסים בלב רבים מבני

עמנו, אבל מים עמוקים יח) המה ולאנשי תבונות אנו צריכים שידלו אותם ויציגו לפנינו בכל תעצומות עוזם, ואז יתעוררו בנו בני א' חי הכחות לבקש כל איש מה נמצאו בקרבנו מהכחות הגדולים ואיך יפעל בהם בדרך קדושה של צהלה ושלות השקט, לא בדרך אופל וקדורנית של עצב נבזה יט) מאד. ולא בדרך שמחה-של-עיבוביא שאינה אלא מבלבלת את הדעת ומהממת את התכונות, אך שמחה של השגת האמת ודעת הכבוד האמתי, שהוא כבוד אלקים שנתן לנו את המתנה הגדולה של אצילות נפשות קדושות. להגיד בעמים עלילותיו ולדעת את שם קדשו. וכשיבקע האור הזה רק מעט ע"פ תבל ינהרו רבים מאחינו, צמאי טוב ד'. אל ד' ואל טובו, וממילא הכחות העליונים, המצפים לעת אשר נעורר את האהבה, יתעוררו בחן קדושתם ותוקף עוזם והדרם, ונחה עלינו רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ד' כ), וכאשר יראה השי"ת שאנו מוכנים לקבל כל הטובות הגדולות, שיעד לנו מאז ונשבע לאבותינו להיות לנו לאלקים כא), ישיב את שבותנו ויביאנו לארצנו הקדושה, שרק היא מוכנת בסגולותיה שכל החמודות יצאו בה אל הפועל, וירומם בכבוד קרנינו, וכל העולם כולו יתוקן במלכות שדי, והרשעה תכלה מן הארץ והי' ד' אחד ושמו אחד.

א) ע' אגרות הראיה כרך ב' עמ' רסכ.

ב) כפחיתות הבושה הנ"ל, כמו העושה עבירה ומתבייש בה, וכמו מאן דאכיל מחבריה דבהית לאסתכולי באפיה (ירוש' ערלה פ"א ה"ג) ששלילת בושה זו הונחה ביסוד כוונה של בריאת האדם וסדר הנהגתה (פתחי חכמה ודעת כלל א).

ג) נחמיה ח י.

ד) משלי יח י.

ה) שם כ ז.

ו) קהלת י טו, מד"ר וחווה"ל שער היחוד פ"ב, ראב"ע, רש"י.

ז) ע' איוב לט יו.

ח) ע' למעלה פרק ג' סעיף ג'.

ט) ע' אגרת הרמב"ם לחכמי מרשיליא, ד"ה ואני יודע.

י) ע' למעלה ראש פרק א'.

יא) ע' מבחר הפנינים. מצות החכם.

יב) ע' למעלה פ"א סעיף ח.

יג) תהלים כה ח.

יד) וע' בהגר"א משלי טז ד. ע' שפת אמת עה"ת ח"ה ד' צו ד"ה שמחת. ושם צו סד"ה סוכה.

טו) ע' הקדמת תיקווי זוהר ושם תי' כא קס ר' שחעון וכהגר"א שם.

טז) בחי' אגדות להגר"א על א"ל קיסר לריב"ח נחש לכמה מיעבר ומיליד : שנסתלקה הנבואה שיבת ציון כחולמים. כמ"ש בזוהר שהכל שיתין דרגין דנבואה.

יז) ע' ישעיה ג כד.

יח) משלי כ כ.

יט) ע' ירמיה כב כח.

כ) ישעיה יא ב.

כא) ע' קדושין ע : נצח ישראל למוהר"ל ס' יא.